

'ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו'

האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת:
מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות

מעוז עזריהו

אנדרטת 'האריה השואג', של אברהם מלניקוב, שהוקמה בתל-חי ב-1934 לזכרם של יוסף טרומפלדור וחבריו, הייתה האנדרטה הציונית הייצוגית בתקופת המדינה שבדרך. על אנדרטה זו ועל המיתוס שהיא מייצגת הונך דור של נוער ארץ-ישראלי, שעברו סמלה האנדרטה את המאבק ההרואי להגנה על המפעל הציוני. לאחר מלחמת העצמאות החל בישראל מפעל הנצחה רב-היקף, שבמסגרתו נבנו אנדרטות במספר רב ביישובים ובאתרי קרבות. האנדרטות שהוקמו לאחר מלחמת העצמאות סיפרו בנוף הישראלי את סיפור הלחימה והניצחון, ואת ההקרבה ההרואית שהייתה כרוכה בכך. מבחינה זאת הייתה הקמת האנדרטות חלק מתהליך התגבשותו של מיתוס המלחמה. האנדרטות יצרו מציאות סמלית חדשה בגיאוגרפיה הישראלית. כל אנדרטה ביטאה את הצורך של מקימה להיות חלק מהסיפור הלאומי ההולך ונכתב בנוף. כולן ביטאו את ההסכמה הציונית בנוגע למשמעות המלחמה שליוותה את הולדת הריבונות העברית. אולם גם אם כל אנדרטה הייתה חלק מהמרקם המיתולוגי המתגבש וחלק ממפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות, הרי נסיבות הקמתה ואופן תפקודה בנוף הזיכרון הלאומי של כל אחת מהאנדרטות היו שונים ממקרה למקרה.

כל אחת ממצבות הזיכרון הוקמה כדי לספר סיפור הרואי. אך מעבר לסיפור המידי שמספרת האנדרטה מסתתר תמיד סיפור נוסף, הוא סיפור הקמת האנדרטה ותפקודה בנוף הזיכרון. סיפור זה כולל את הצרכים השונים שהאנדרטה הייתה ביטוי להם, את האפשרויות השונות שנדונו בשלבי ההקמה וגם את האופן שבו משמשת האנדרטה להנחלת המיתוס ההרואי.

מאמר זה מוקדש לאנדרטה שהוקמה בחוליקאת לזכר הלוחמים והחללים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי.¹ עם הקמת האנדרטה, עליה נחקקו שמות 126 חללי הגדוד

1. מאמר זה נכתב במסגרת פרויקט מחקר במימונה של הקרן הדו-לאומית הגרמנית-ישראלית.

שנפלו עד תום פעילותו המבצעית במלחמת העצמאות,² נקבע מקומו של הגדוד בטופוגרפיה של ההקרבה ההרואית של מלחמת העצמאות. האנדרטה בחוליקאת הייתה האנדרטה הגדודית הראשונה מסוגה בתולדות פרויקט ההנצחה. מבחינה זאת היוותה חידוש במפת ההנצחה האנדרטאית בישראל, שעד אז הוקדשה לסיפור ההקרבה ההרואית של יישוב, כמו האנדרטות היישוביות שהוקמו באותה התקופה, או לזה של חטיבה, כמו האנדרטה שנחנכה באפריל 1951 לזכר חללי חטיבת פלמ"ח-הראל בחלקה הצבאית של בית הקברות בקריית ענבים.³ האנדרטה בחוליקאת משמשת כאן מקרה-מבחן לבדיקת הדינמיקה של הנצחת הגבורה ההרואית בישראל באמצעות אנדרטה. ההתמקדות באנדרטה אחת ושיטת הניתוח ההיסטורי מאפשרות לעקוב מקרוב אחרי תהליך הקמת האנדרטה ואופן תפקודה כאלמנט של נוף הזיכרון הלאומי.

למרות חשיבותן של האנדרטות בתרבות הנצחת הנופלים בישראל, הרי רק לאחרונה הן הפכו להיות נושא למחקר אקדמי. להלן סקירה של ארבע עבודות מחקר שהופיעו בשנים האחרונות. בספרו דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון עוסק עמנואל סיון, בין השאר, בהיבטים שונים של הנצחת נופלי מלחמת העצמאות, במיוחד בספרי הזיכרון שהופיעו לאחר המלחמה. אולם סיון עוסק באנדרטות רק בשולי הדיון.⁴ עוז אלמוג התמקד בפרשנות של הסימבוליקה האופיינית לאנדרטות הישראליות. אולם הניתוח שהוא מציע אינו היסטורי, ואין בו התייחסות לתפקודן של האנדרטות בפרויקט ההנצחה.⁵ אסתר לוינגר בדקה, בספרה המוקדש לאנדרטות הנופלים בישראל, את יחסי הגומלין שבין ההיבט האידיאולוגי וההיבט האמנותי, אולם לא עסקה כלל בממד החברתי של תהליך הקמתה של אנדרטה ובאופן תפקודה בנוף הזיכרון לאחר הקמתה.⁶ במקום אחר בדקתי ובאופן היסטורי את הדינמיקה של פרויקט ההנצחה האנדרטאי של מלחמת העצמאות. בניתוח הבחנתי בין אנדרטות

המאמר מוקדש למד אברהם ברונשטיין, חייל צנוע במערכה לשימור מורשת הגבורה של גדוד 54 של גבעתי. תודתי נתונה לו על שאפשר לי לעיין בתיקים שברשותו, שבהם תייד בקפידה את המסמכים הנוגעים לאנדרטת גדוד 54 בחוליקאת. כל המסמכים המצוטטים בהמשך, אלא אם מצוין אחרת, הם מהתיקים המצויים למשמרת אצל א' ברונשטיין. ברצוני גם להודות לד"ר מאיר פעיל על הערותיו והארותיו המועילות בנושאים הקשורים בהיסטוריה של גדוד 54.

2. בהתייחסויות השונות למפעל ההנצחה בחוליקאת נעשה, בצד השם 'אנדרטה', גם שימוש במונחים 'מצבת זיכרון', 'גלעד' ו'יד זיכרון'. אין בכך כדי לציין הבדלים עקרוניים. המדובר במונחים חלופיים בהתייחסות למבנה המוקם בנוף במטרה להנציח אירוע ו/או גיבורים.

3. על טקס תנוכת האנדרטה ראה: דבר, 4 באפריל 1951.

4. ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991.

5. ע' אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי', מגמות, 2 (34), ינואר 1992.

6. אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993.

פרטיות (כלומר, לא־מוסדיות), יישוביות וממלכתיות, שהוקמו בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות, או שהקמתן נדונה אז.⁷

מִכְנָס לַאֲנֵדְרָטָה: הדרך מחולדה לחוליקאת

הדרך לאנדרטה בחוליקאת הובילה דרך חולדה, שם נערך ב־29 באפריל 1950 הכנס הראשון של ותיקי גדוד 54. כנס מסוג זה הוא מכשיר קונוונציונלי לגיבוש ולהפגנה של אחוות הלוחמים. הוא מספק אפשרות לפגישה שבמהלכה נרקמים ומתמצקים הזכרונות המשותפים. במהלך 1949 נהגו לוחמים ובני משפחות שכולות להפגש בטקסי זיכרון שנערכו בימי השנה לקרבות, בדרך כלל באתר הלחימה. תכלית טקסים אלה הייתה האזכרה לגופלים, והמפגש בין הלוחמים, ובינם לבין המשפחות השכולות, שיכול היה להוביל להיווצרות קשר ממושך, היה תוצר־לוואי בלבד. הכנס הראשון של הפלמ"ח, שנערך באמצע אוקטובר 1949 בתל־אביב, היה שונה מטקסי הזיכרון שנערכו באותה התקופה. היה זה כינוס של לוחמים ובני משפחותיהם, שנועד להיות הפגנה של רוח הפלמ"ח והכרזה כי פירוק הפלמ"ח לא מחק אותו מסדר היום הלאומי. הכנס עמד בצל המחאה של חברי הפלמ"ח על פירוקו, ומבחינה זאת המסר המרכזי שלו היה פוליטי (לא דווקא מפלגתי): הפגנת מקומו של הפלמ"ח בסיפור הלאומי. הכנס של ותיקי גדוד 54 בחולדה לא כלל את המרכיב ה'פוליטי' שהיה לכנס הפלמ"ח. הוא נערך כשנה וחצי לאחר תום הקרבות שבהם השתתף הגדוד, ולאחר שרוב הלוחמים השתחררו משירות פעיל. תנאי הכרחי להצלחת כנס ותיקים מסוג זה הוא כמובן הנכונות של הוותיקים לחזור ולהיפגש זה עם זה ועם עברם וזכרונותיהם המשותפים. אולם תנאי נוסף הוא קיומו של 'גרעין קשה' של פעילים ושל יומים המשקיעים מזמנם וממרחם כדי לארגן את האירוע ולהביא להצלחתו. הגרעין הקשה של הפעילים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי כלל את יצחק דוידסון (דיבון), שהיה סמג"ד הגדוד,⁸ נחום קורנס, שהיה קצין התרבות הגדודי, ואברהם ברושטיין, שהיה קצין הסעד הגדודי. היוזמה, אם כן, היתה של אלה ששימשו בתפקיד שאפשר להם ראייה כוללת של הגדוד, על לוחמיו ועל גופליו, ועל הרצף המלא של פעולותיו. הם אלה שתרגמו את המחויבות האישית שלהם למורשת הגדוד לפעילות ארגונית, שהיא זו שיצרה וגיבשה את המורשת ושימרה את רוח אחוות הלוחמים, שפעילותם הייתה הביטוי לו.

ההכנות לכינוס נעשו גם במישור התוכני וגם במישור הארגוני. במישור התוכני נעשה ניסיון לאסוף לקראת הכנס 'זכרונות' ו'פליטונים' מהוויי הגדוד' שישמשו בסיס

7. M. Azaryahu, 'War Memorials and the Commemoration of the Israeli War of Independence 1948–1956', *Studies in Zionism*, 13,1 (Spring 1992)

8. יצחק דוידסון (דיבון) המשיך לשרת בתפקידי פיקוד בצבא הקבע. קשריו במערכת הצבאית הופעלו במהלך ארגון הכנס. כך למשל, במכתב ששלח יצחק דוידסון לרב־סגן יובל נאמן מחטיבה 5 ב־3 במאוס 1950 הוא מספר לו על הכנס ומוסיף: 'אודה לך באם תוכל לעזור לנציגי הוועדה היוזמת כשיפנו אליך'.

למאגר הזיכרון הגדודי. באי הכנס התבקשו לבוא במכנסי חאקי וחולצה לבנה,⁹ תלבושת אחידה שנועדה להדגיש את השוויון בין הלוחמים ואת האווירה החגיגית שביקשו מארגני הכינוס לשוות לו. במישור הארגוני, בהתאם להוראות הצבא, הוגשה בקשה רשמית לארגון הכנס, וזו אושרה בידי הרמטכ"ל, יגאל ידין. כאחראי מטעם הצבא לכינוס נקבע אל"מ צבי צור, ראש מטה פיקוד דרום, שהיה מפקדו השני של הגדוד ופיקד עליו מאפריל 1948 עד תום פעילותו המבצעית של הגדוד במלחמה.¹⁰ מימון הכנס נעשה באמצעות הפצת כרטיסי-משתתף, במחיר חצי לירה, שקנו ותיקי הגדוד.

הבחירה ביער-חולדה כאתר הכינוס הייתה קשורה לכך שהמקום שימש כאזור אימונים ללוחמים עוד בתקופה שהיו חברי 'ההגנה', ולכן היה חלק ממורשת הגדוד. בכנס, שאותו כיבדו בנוכחותם שמעון אבירן, שהיה מפקד חטיבת גבעתי, אבא קובנר, הפוליטרוק של החטיבה, והמפקדים של גדוד 54, נקראה פקודת-יום מיוחדת של הרמטכ"ל.¹¹ בדבריו הדגיש הרמטכ"ל את החשיבות שיש ביצירת מסורת צבאית מסוג זה שביטא הכנס:

... אכן, מעשה ראוי לשבח עשו מארגני הכנס. צבאנו דל עדיין במסורת - על כן חייב הוא לשמור על היש, על גאוותן של יחידות, זכרונותיהן המשותפים, שהם הם ישמשו מופת למבצעים של מלחמה עתידה אם תבוא ... יותר מגדודים אחרים מצווים אפוא ותיקי גדודכם על שמירת המסורת של עקשנות בהתקפה, עקשנות בהגנה - ורוח חברות כנה.¹²

הכנס של גדוד 54 לא היה טקס זיכרון. אולם כפי שהיה בכנס הפלמ"ח, באירועים מסוג זה שמור לנופלים תפקיד מרכזי: הנופלים הם הביטוי העליון למורשת ההקרבה ההרואית של המתכנסים, שהיא המסר האידיאי המרכזי של אירועים מסוג זה ולהבדיל מהנוסטלגיה המאפיינת את מציאות המפגש שמעבר לנאומים החגיגיים. אזכרת החברים שאינם היא מרכיב קבוע של הטקס: כך היה בכנס הפלמ"ח,¹³ וכך היה בכנס בחולדה. במהלך הטקס נקרא 'זיכור' שהוא מרכיב טקסי קונונציונלי. אך המארגנים לא הסתפקו ב'זיכור' בלבד, ושמותיהם של הנופלים גם נכתבו על לוחות שהוצבו בצדי בימת הנואמים.

כנסים מסוג הכנס שנערך בחולדה הם צירוף של הכרות נאמנות למורשת המשותפת ושל נוסטלגיה, שהיא תוצרת לוואי רצוי לסוג מפגשים כאלה. לעתים האירוע הוא תד-פעמי; לעתים מחליטים המתכנסים לשוב ולהיפגש. בכנס הגדודי בחולדה הוחלט שלא להסתפק במפגש בלבד, אלא להתארגן להקמת מפעל הנצחה -

9. הנחיה זאת ניתנה בכרטיסי-המשתתף שנשלח לכל אחד מוותיקי הגדוד.
10. ראה מכתב של אלוף ש' מוא"ה, ראש אגף כוח אדם במטכ"ל, לסא"ל י' דוידסון, במפקדת מחוז תל-אביב, 3 במארס 1950.
11. ראה דיווח בדבר, 30 באפריל 1950.
12. מתוך תדפים דברי הרמטכ"ל. ראה גם את הציטוט בדיווח בדבר, 30 באפריל 1950.
13. ראה את הדיווח על הכנס בדבר, 16 באוקטובר 1949.

להקים יד ושם לחברינו שנפלו בקרבות על-ידי מפעל בן שני חלקים:
 א. מצבת זיכרון בהיקף גדול ובצורה נאה ובממדים ששום גרוד עדיין לא
 הקים, ומצבה זאת תעמוד בדרך לנגב ותזכיר לכל הורד לנגב כי
 במקום זה ועל שחרור הנגב נלחמו חיילינו בגבורה רבה וכל מי שיעבור
 במקום יראה וידע גם את שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה
 זו. כל שם יירשם על לוח שישא את שמות החללים.
 ב. להוציא ספר – אשר בו יונצח הגדוד ופעולותיו מאז הקרב בשרונה ועד
 שחרור הנגב; כל מבצע ותולדותיו, כל מבצע וקורבנותיו.¹⁴

למרות שההחלטה הייתה בדבר שני מפעלי הנצחה, הרי כבר אז נקבע, כי 'יש
 להקים תחילה את האנדרטה ורק לאחריה יוצא הספר'.¹⁵ ואכן, פעילות ההנצחה
 התמקדה בהקמת האנדרטה, בעוד ההכנות להוצאת ספר היחידה נדחקו לשוליים,
 ובשלב מוקדם יחסית פסקו לחלוטין.¹⁶

העובדה שאנדרטות וספרי זיכרון היו אלמנט קונוציונלי בתרבות הזיכרון
 הישראלית המתגבשת התבטאה בספונטניות שבתהליך קבלת ההחלטה ובכך
 שההחלטה נתקבלה ללא התנגדות. אולם כפי שמלמד גורלם של מפעלי הנצחה רבים
 אחרים, רב המרחק בין ההחלטה העקרונית ובין השלמת הפרויקט. לשם ביצוע
 פרויקט מסוג זה דרושה, כמובן, הסכמה עקרונית, אך בעיקר דרוש 'גרעין קשה' של
 פעילים שידחף את הפרויקט וילווה אותו עד סופו. המייחד את המקרה של פרויקט
 ההנצחה של גדוד 54 היה קיומו של גרעין של פעילים מקרב ותיקי הגדוד, שהיה
 הכוח המניע מאחורי הוצאת הפרויקט מהכוח אל הפועל. שבועות ספורים לאחר הכנס
 נפגשו נציגי ותיקי הגדוד עם ארבעה מהורי החללים והציעו להם, שההורים יצטרפו
 למפעל ההנצחה.¹⁷ ההורים שנכחו בפגישה התארגנו כוועד זמני; הם כינסו אסיפה
 כללית של הורי הנופלים, שהתכנסה ב-28 ביוני 1950, ובה הוחלט להצטרף ליוזמת

14. מדברי א' ברונשטיין באסיפת ההורים השכולים שנתכנסה ב-28 ביוני 1950, ראה פרוטוקול
 האסיפה.

15. מדברי א' ברונשטיין, שם.

16. סיבה מידית לכך הייתה העובדה שהקמת האנדרטה דרשה מאמץ רב שלא השאיר מקום
 לארגון ולקידום פרויקט נוסף שכרוך היה, בניגוד לאנדרטה, במאמץ משותף של ותיקי
 הגדוד, שהיו צריכים לספק את החומר הדרוש לספר הזיכרון. סיבה אפשרית נוספת לירידת
 נושא ספר הזיכרון מעל סדר היום הייתה העובדה שבמקביל נעשו מאמצים לכנס את ספר
 החטיבה. בפנייה פומבית בעיתונות התבקשו ותיקי החטיבה להעלות על הכתב את
 עוללותיהם, כדי שאפשר יהיה להוציא לאור את ספר החטיבה (דבר, 25 בינואר 1952).
 בכך, למעשה, נעשה ספר הגדוד למיותר.

17. מכתב, א' ברונשטיין לידידי הגדוד, 14 בספטמבר 1950. במכתבו זה מפרט ברונשטיין את
 השתלשלות האירועים שהובילה ליצירת הוועד המשותף של ותיקי הגדוד ושל ההורים
 השכולים.

ותיקי הגדוד.¹⁸ לאחר האישור הפורמלי מצד ההורים השכולים נוצרה ועדה משותפת של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים. שני הגורמים היו לשותפים בפרויקט ההנצחה, אם כי, כפי שיתברר זמן קצר לאחר מכן, המטרות של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים לא היו חופפות לחלוטין.

הסתייגויות

ההחלטה על הקמת האנדרטה התקבלה פה אחד בכנס הגדודי שהתקיים ביער-חולדה. ההורים השכולים הצטרפו לפרויקט ההנצחה כחודשיים אחר כך. עד לשלב זה לא נתקל רעיון האנדרטה בהתנגדות עקרונית מסוג כלשהו. ההסתייגויות הופיעו רק בשלב שבו החל מימוש הפרויקט, כשצריך היה להחליט החלטות עקרוניות. השאלה בדבר נחיצותו של מפעל ההנצחה הגדודי הועלתה בפגישה של נציגי ותיקי הגדוד, שבו השתתפו גם מפקד הגדוד לשעבר, צבי (צ'רה) צור ומפקדה הנוכחי של החטיבה, יהודה וולאך. וולאך וצור הביעו את דעתם, שעדיפה אנדרטה חטיבתית שבמסגרתה יונצח גם הגדוד.¹⁹ נחום קורנס, יצחק דוידסון ואברהם ברונשטיין, החברים הפעילים ביוזמה להקמת האנדרטה, הגנו על הפרויקט שבו ראו אמצעי הולם לשימור ולטיפוח המורשת הגדודית. ג' קורנס ציין, כי ריבוי אנדרטות ברכה טמונה בו, בגלל האפשרות שמספקת האנדרטה להנחיל את המורשת ולחנך את האנשים 'על הזכרונות'. א' ברונשטיין הזכיר לנוכחים כי החטיבה לא הצליחה להקים אנדרטה, מה עוד שההסתייגויות שהועלו באו מאוחר מדי, לאור העובדה שכבר התקבלה החלטה על כך בשני הפורומים הרלוונטיים: אסיפת ותיקי הגדוד ואסיפת ההורים השכולים. בסופו של הדיון הקצר בשאלה העקרונית הוחלט להמשיך בפרויקט האנדרטה. שכנועם של צ' צור ושל י' וולאך, למרות ההסתייגות שהעלו, היה חשוב משתי סיבות. האחת הייתה הלגיטימציה שתמיכתם העניקה לפרויקט. הסיבה השנייה הייתה מעשית, והיא העזרה שיכלו להושיט במגעים עם רשויות הצבא בשלבים שונים של ההוצאה לפועל של הפרויקט.

במכתבים ששלחו הורים שכולים הופיעו שתי הסתייגויות עקרוניות בנוגע למפעל ההנצחה האנדרטאי. אלה ייצגו הלכי רוח שרווחו בשיח ההנצחה הישראלי של התקופה.

אב שכול אחד כתב לוועדה המארגנת את הדברים הבאים: 'הנני להודיעכם שאני מתנגד באופן עקרוני להקמת מצבת הזכרון'.²⁰ עמדה זו ביטאה דעת מיעוט בציבור הישראלי, וכראיה לכך שהאנדרטה נתפסה ככלי לגיטימי להנצחה ניתן להביא את

18. פרטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי ב-28 ביוני 1950. מעניין כי אחת מתוצאות הלוחי של יוזמת ותיקי הגדוד הייתה התארגנות ההורים השכולים במסגרת פורמלית של ועד שטיפל בעניינים שונים.

19. פרטוקול הישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950.

20. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 20 באוגוסט 1950.

מספרם הרב של מפעלי ההנצחה האנדרטאיים שהיו כההליך ביצוע באותה העת. אולם אין לבטל השקפה זאת, שמייצגיה היו אישים בולטים בציבוריות הישראלית. המייצג החשוב ביותר של השקפה זאת היה דוד בן-גוריון, שהביע את התנגדותו בהודמנויות שונות. בנאום החגיגי שנשא לכבוד יום העצמאות הראשון טען האב המייסד של מדינת ישראל: 'לא במצבות אבנים ועצים נחקק ונשמור את זכר הגיבורים, אלא ברחשי הערצה וגאון שיהיו בלב האומה לעולם ועד'.²¹ שנתיים מאוחר יותר בנאום שנשא בטקס העלייה על הקרקע של הקיבוץ נתיבי-ה"ה, שב והדגיש את השקפתו הייחודית בנושא הנצחת הנפלים: 'במה נוקיר את זכרם המבורך? לא במצבות אבן וגם לא בדברי זכרונות אלא ברצון נאמן ומתמיד להידמות אליהם ככל האפשר'.²² בן-גוריון חיפש דגם ישראלי ייחודי להנצחה, שיבטא את 'רוחו' המיוחדת של עם ישראל, ודחה את הכלים הקונוונציונליים להנצחה, כמו אנדרטות, נטיעת עצים או אפילו ספרי הזיכרון, שייצגו אופן הנצחה יהודי-מסורתי שהיה פופולרי גם ביישוב היהודי בארץ-ישראל.²³ את אופן ההנצחה המתאים מצא בן-גוריון במפעל 'גוילי אש', שהוקדש להנצחת המורשת הרוחנית של הנפלים. הסתייגות מסוג שונה הביע אב שכול אחר, שסבר כי תפקיד ההנצחה מוטל על המדינה. את דעתו ביטא במכתב ששלח לוועדת ההנצחה:

... כלימה תכסה את פני למקרא החלטתכם, ובדבר פנית [כך במקור-מ"ע] להורים השכולים להשתתף בהקמת יד לזכר בנינו הלא למען אלה שנפלו הם חייבים להנציה אותם! ואיפה כל הארגונים למיניהם? והמדינה בעצמה איפה היא??

ושמא תאמרו אין למדינה כסף? הלא נמשלתם לאותו יהודי אדוק הנוסע באניה בלב ים, וכדי להקל על המשא בשעת סערה, זורק את תרמילו של סליית ותפילין לראשונה.

ולכן אני באופן עקרוני לא אשתתף בכל אלה, ולא מסעמים קמצניים חס וחלילה, אלא מתוך עקרון שהמדינה חייבת לדאוג לכל ...²⁴

השקפה זו רווחה בקרב חוגים מסוימים בקרב ההורים השכולים שחיבו הנצחה באמצעות אנדרטה, אך ציפו שה'מדינה' היא שתסדיר את הקמת האנדרטות. הרעיון היה כי בכך תובא לידי ביטוי המחויבות של הקהילה הלאומית, המיוצגת על ידי

21. מצוטט מתדפיס הנאום שהופיע בדבר, 4 במאי 1949.

22. דבר, 15 בינואר 1951.

23. על ספרי וחוברות הזיכרון בתרבות ההנצחה ראה: ע' סיוון, דור תש"ח, במיוחד פרקים 9, 10.

24. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 20 באוגוסט 1950. מעניין כי האב השכול טורח להדגיש, שהימנעותו היא עקרונית. במכתב נוסף ששלח מאוחר יותר הוא מודיע על השתתפותו במפעל ההנצחה, למרות התנגדותו העקרונית, 'בכדי להוכיח לכם שהתגובה שלי לא היתה מתוך סיבות קמצניות'. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 6 באוקטובר 1950.

המדינה, לנופלים ולמורשתם. בנאומים החגיגיים והמליציים שנשא מנהיגי האומה במהלכם של טקסי זיכרון הודגשה המחויבות הקולקטיבית לזכר הנופלים. התחייבות זו תרמה ליצירת ציפייה לכך שהמדינה - באמצעות מוסדותיה המוסמכים - תפעל להנצחה מוסדרת של הנופלים, שתבוא במקום ההתארגנויות הפרטיות.

תגובת הרשויות הממלכתיות בנושא ההנצחה האנדרטאית הייתה איטית. המחלקה להנצחת החייל, שאורגנה במשרד הביטחון במהלך 1949, הייתה עסוקה בעיקר בהקמת בתי הקברות הצבאיים ובהפקת ספר ה'זיכור' הכללי לחללי המלחמה. את מדיניות ההנצחה הלאומית התוותה המחלקה להנצחת החייל שבמשרד הביטחון בשיתוף פעולה עם המועצה הציבורית להנצחת החייל, שרוב חבריה היו הורים שכולים, ומקור סמכותה היה ב'חוק בתי הקברות הצבאיים', שנחקק ב-1950. המועצה כונסה בראשית 1951, וביוני 1951 הוצגה מטעמה הצעת תוכנית לאומית להקמת תשע אנדרטות ממלכתיות לציון פרקים מרכזיים של סיפור מלחמת העצמאות. קצב ביצועה של התוכנית היה איטי. למעשה, עד אמצע שנות החמישים הוקמה רק אנדרטה אחת - בנבי יושע - מבין התשע.

בתשובה של ועדת ההנצחה לאותו אב שכול הדגישו הכותבים, כי 'גם אנו בדעה שמחובת המדינה להנציח את זכר בנינו הקדושים', וצוין כי הדבר אמנם נעשה בדמות ספר ה'זיכור' שבהפקתו עסקה המחלקה להנצחת החייל. בהסבר הודגש הייחוד של מפעל ההנצחה המסוים הזה: 'להקים מצבת זכרון מיוחדת לחללי גדוד 54 [ההדגשה במקור]'.²⁵ לדעת חברי ועדת ההנצחה, מפעל ההנצחה שיזמו אינו עומד בסתירה לחובתה של המדינה להנציח את הנופלים, כיוון ש'לא נראה לנו שהיא [המדינה] תקים או יש ביכולתה להקים מצבות זכרון בודדות לכל גדוד וגדוד. במידה שתוקם מצבת זכרון או מצבות - הרי יש לשער שתהיינה אלה מצבות לחסיבות או לגלילים השונים בארץ, לחללי המלחמה בכלל'.

הסתייגויות אלה של הורים שכולים לא ייצגו את הורם המרכזי של עמדת ההורים השכולים, כי האנדרטה הייתה כלי ראוי להנציח את זכר יקיריהם שנפלו. האסיפה הכללית של ההורים השכולים (שבה נכחו 56 מתוך 126 המשפחות השכולות) קיבלה את רעיון האנדרטה בפרט, ומפעל ההנצחה בכלל, ללא כל התנגדות. באחד המכתבים שנשלחו לוועדת ההנצחה נכתבו הדברים הבאים: 'קבלנו את החזון שנשלח לנו מטעם הוועדה בענין הג'ל. קראנו בעיון רב ואנו מודים ליוזמים על הרעיון ויבורכו'.²⁶

מיקום האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה ברור כי מיקומה חייב להיות קשור באופן ישיר לפעולותיו של הגדוד. בקביעת מיקומה של האנדרטה הוכרעה השאלה, איזה פרק בעברו של

25. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לאב שכול, 22 בספטמבר 1950.

26. מכתב של משפחה שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 10 באוגוסט 1950. מטעמי צנעת הפרט לא אפרס שמות פרטיים ושמות משפחה.

הגדוד יוכרו עם הקמת האגדרטה לבעל משמעות מיוחדת, כזה המייצג את מורשת הגדוד. בהחלטה שהתקבלה בכנס בחולדה נקבע אמנם, כי האגדרטה תוקם 'בדרך לנגב', אך עדיין היה צורך לקבוע מיקום מדויק. הדיון בשאלה התקיים בישיבה של נציגי וותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950.²⁷ שלוש אופציות הועלו לדיון. האחת הייתה בסיבוב חצור, שם נערך הגדוד 'לכיבושים הראשונים במרחב הדרום'. השנייה - בין הכפרים הערביים לשעבר חוליקאת וקאוכבה, במקום שבו התחוללו הקרבות המכריעים ושם גם נסתיימה לחימתו של הגדוד; והשלישית - פרשת הדרכים ג'וליס-הנגב, שם נערך הגדוד ליציאה לכיבוש הדרך לנגב. ההחלטה, שהתקבלה ללא התנגדות ובהימנעות א' ברונשטיין, הייתה להקים את האגדרטה באתר משלטי חוליקאת, בצד הדרך היורדת לנגב.

למעשה אושרה בכך התפיסה הראשונית שהייתה ליוזמים בנוגע למיקום האגדרטה לצד הדרך היורדת לנגב, וזאת למרות שבינתיים התברר כי בעתיד תהיה זו דרך משנית בלבד, וכי הכביש המרכזי לנגב יעבור בקסטינה (קריית מלאכי).²⁸ בכך עתידה הייתה האגדרטה לעמוד בצדי דרך שחשיבותה שולית בלבד כמפת התחבורה הלאומית. המיקום המדויק נקבע בסיור שנערך מאוחר יותר במקום.²⁹ האתר שנקבע היה 'גבעת בית הספר' שלצד הכביש, במקום שעליו עמדו הריסות בית הספר ששירת את הכפרים הערביים חוליקאת וקאוכבה וניזוק במהלך הקרב על משלטי חוליקאת.³⁰

הקצאת הקרקע

תנאי הכרחי להקמת אגדרטה פרטית מוסדרת הוא השגת האישורים המתאימים מהרשויות. המדובר לא רק בהסכמה עקרונית מצד הרשויות או בתמיכה מוסרית גרידא בפרויקט ההנצחה, אלא גם בהשגת משאבים, שבלעדיהם לא תיתכן הקמת האגדרטה. שאלת המפתח בהקשר זה היא הסדרת שאלת הבעלות על הקרקע שעליה תוקם האגדרטה. אגדרטה יישובית או ממלכתית מוקמת, ככלל, על קרקע השייכת מראש לגוף המקים את האגדרטה ולכן נושא זה אינו מהווה בעיה, או לכל היותר מדובר בבעיה פורמלית, הנפתרת במשא ומתן בין מחלקות שונות במנגנון הציבורי.³¹

27. ראה פרוטוקול הישיבה של נציגי וותיקי הגדוד, עמ' 2-3.

28. ראה דבריו של אברהם ברונשטיין שם, שם.

29. ראה את הדו"ח על הסיור מ-1 בדצמבר 1950.

30. בדיווח בעל המשמר (14 במאי 1951) נמסר כי סביב מצבת הזיכרון 'מוטלת ערימת אבנים וטיח מפולת של בית ספר ערבי אשר התבצרו בו חיילים מצריים; הבית נחרס בימי הקרבות הקשים, כאשר כוחות ישראל פרצו את המצור על הנגב העברי'.

31. לא תמיד היה העניין כה פשוט. בראשית 1949 החליטה עיריית חיפה להקים את האגדרטה העירונית על השטח שמול בניין העירייה, שטח שהיה ברשות המדינה. אך למרות הלחץ שהפעילה עיריית חיפה עבר זמן רב עד שהתקבל האישור לשימוש בשטח לשם בניית האגדרטה. עיכוב זה היה בעוכרי פרויקט ההנצחה העירוני. לעניין זה ראה: מ' עזריהו, 'בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב - מחקר בעיצוב הזכרון הישראלי', קתדרה, 68 (1993) 'יוני', עמ' 109-115.

שונים הדברים בתכלית כאשר הגוף המקים את האנדרטה הוא גוף פרטי, שהקרקע שעליה הוא מבקש להקים את האנדרטה אינה בבעלותו. הקרקע שעליה אמורה הייתה האנדרטה בחוליקאת להיבנות הייתה שייכת למדינה בטיפול האפוטרופוס לנכסי נפקדים. האפשרות לרכוש את הקרקע מהמדינה בתשלום לא עלתה כלל לדיון. לפי תפיסת מקימי האנדרטה, מפעל ההנצחה היה בגדר תשלום חוב מוסרי שהאומה כולה מחויבת לקחת בו חלק, ולכן הפנייה לרשויות בבקשה שיקצו את הקרקע הדרושה הייתה עבורם דבר מובן מאליה. משמעות הדבר הייתה שיתופה של המדינה בפרויקט ההנצחה, שיתוף שגם מעניק לפרויקט הכרה כפרויקט לאומי.

הסכמת המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון הייתה תנאי הכרחי למשא ומתן עם הרשויות. בנובמבר 1950 הודיעה המחלקה להנצחת החייל, כי היא ‘אינה מתנגדת להקמת מצבת זכרון לחללי גדוד 54’.³² הסכמה זאת לא חייבה את המחלקה להשתתף באורת פעיל בפרויקט, אך הייתה נחוצה, למשל, כדי שבתקופה של צנע ושל מחסור חמור בחומרי גלם יהיה אפשר להשיג את 300 ק"ג הברונזה שהיו דרושים ליציקת הלוחות.³³ אך הנושא המרכזי בשלב זה היה הקצאת הקרקע. הפנייה הפורמלית למחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר נעשתה ב־14 בדצמבר 1950. במכתב ששלחה ועדת ההנצחה ניתן הסבר מפורט בקשר לקביעת מקום האנדרטה והוצגה התשואה הסמלית של הפרויקט: ‘מתוך עיון בתכנית האנדרטה עצמה, תיכוחו שאכן מתכוונים אנו להקים מצבת זכרון ראויה, אשר תעמוד לדורות ויהיה בה, בעצם עמידתה במקום האמור ובצורתה הגאה – כדי להזכיר את המלחמה אשר ניצחנו בה והקרבות הרבים אשר נפלו על שחרור המולדת’.³⁴ בנוסף צוינה הסכמתם לפרויקט של ‘משרד הבטחון, המחלקה להנצחת החייל וכן המטה הכללי של צה"ל’ והודגש כי ‘ברור שלא יהיה צורך בשינוי רישום הבעלות על השטח הזה – מאחר שגם המצבה וסביבתה הקרובה יהיו נכס של המדינה’. מערכת הטיעונים הייתה מורכבת ונועדה לכסות התנגדויות שונות שעלולות היו לצוץ במהלך הדיון בבקשה. כך, מעבר להצגת החשיבות הפטריוטית של הפרויקט הקפידו כותבי המכתב לציין, כי הפרויקט זכה להסכמת רשויות הצבא וההנצחה, ואף טרחו להדגיש, כי הקצאת הקרקע אינה בגדר שינוי בעלות אלא רק שינוי ייעוד הקרקע. בפניותיהם לרשויות גם הודגשה הדחיפות שיש בהשגת האישורים בגלל קיומו של תאריך יעד – אז עוד דובר על מארס 1951, לקראת יום השנה להתחלת מבצע נחשון.

מבחינה מעשית, האתראים לפרויקט ההנצחה יצרו במהלך פניותיהם לרשויות הרלוונטיות את מה שניתן לכנות ‘דינמיקה של הסכמה’. הסכמה לפרויקט ההנצחה לא

32. מכתב סא"ל י' רוזן, ראש ענף עניינים אישיים במסכ"ל, לאל"מ צבי צור, 24 בנובמבר 1950.

33. בתשובה לפניית הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 השיבה התעשייה הצבאית, כי תוכל לסייע בהשגת המתכת, אם המחלקה להנצחת החייל תיתן את האישורים הנחוצים. מכתב ועדת ההנצחה אל המחלקה להנצחת החייל, 19 בדצמבר 1950.

34. מכתב ועדת ההנצחה אל מחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 14 בדצמבר 1950.

חייבה דווקא השתתפות פעילה, אך הסכמת רשות אחת הקלה את קבלת הסכמתה של רשות אחרת.

בישיבה שהתקיימה ב־25 בדצמבר 1950 החליטה הוועדה המתמדת לענייני מקרקעין של המחלקה לנכסי המדינה להקצות 2.829 דונם בגוש 1407 חלקה 32 (כאוכבה) לשם הקמת אנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של גבעתי, בתנאי שתיתן הסכמת מחלקת העתיקות.³⁵ הסכמת מחלקת העתיקות אכן ניתנה וכן הרשיון מטעם הוועדה לבנייה ולתכנון ערים.³⁶ ראוי לציון שהליך הקצאת הקרקע ומתן הרשיון לבנייה ארך כשישה שבועות בלבד, זמן קצר ביחס אם מביאים בחשבון כי המדובר הוא בגופים ביורוקרטיים מסורבלים. את המהירות היחסית שבה הושגו האישורים המתאימים ניתן להסביר בשילוב של גורמים מספר. תנאי הכרחי להצלחת המהלך הייתה ההסכמה הבסיסית, כי הנצחת הנופלים היא נושא חשוב שהכלל מחויב לו. מעבר לכך יש לציין את יעילותה של ועדת ההנצחה, שידעה להציג את הפרויקט בצורה משכנעת ולעשות שימוש במומנטום שנוצר בכל פעם שניתנה הסכמתה של רשות לתמוך בפרויקט. סיוע נוסף ניתן על ידי עובדי ציבור שגילו אהדה לפרויקט ונרתמו לקדם את הטיפול בבקשה בצינורות הביורוקרטיים.³⁷ מבחינת ועדת ההנצחה, שיתוף הפעולה מצד הרשויות היה בגדר השתתפות בפרויקט של 'הקמת מצבת זכרון לגיבורי הגדוד, מצבה אשר תעמוד לדורות ותספר את הגבורה הרבה אשר נלחמו בנינו' חברינו, מעטים מול רבים ויכלו לאויב וצ'".³⁸

עיצוב האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה דימוי ברור של האנדרטה שביקשו להקים: עמוד מלבני, שעליו יופיעו סמלי הגדוד והחטיבה, כמו גם לוח עם רשימת החללים. בניגוד, למשל, לאנדרטות העירוניות שהקמתן נדונה באותה התקופה, לא נערכה תחרות פתוחה לבחירת תוכנית האנדרטה. מכיוון שהצורה הבסיסית הייתה ברורה מראש, כל מה שיוזמי האנדרטה נזקקו לו היה רק תרגומו של הדימוי שהיה להם להצעה אדריכלית מפורטת. הפנייה לאדריכלים נעשתה על בסיס היכרות אישית של היוזמים. לדיון עמדו שתי הצעות בלבד. האדריכלים משה טורץ ונמרוד ליף הציגו את התוכנית הבאה:

עמוד בטון מזוין בגובה 14 מטר בעל חתך משולש ההולך ומתרחב ובקצהו העליון מסתיים בחוד. העמוד יהיה מצופה טיח זגוגיתי לבן המתנוצץ בשמש.

35. מכתב משה לוי, בשם מנהל המחלקה לנכסי המדינה, אל מר גוריון, מנהל רשות הפיתוח, 2 בינואר 1951.

36. מכתב מחלקת העתיקות לוועדת ההנצחה, 28 בדצמבר 1950; רשיון הבנייה ניתן מטעם הוועדה לבנייה ולתכנון ערים, מחוז עזה, כ־6 בפברואר 1951.

37. במכתב תודה ציינה ועדת ההנצחה במיוחד את סגן מנהל מחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר. מכתב ועדת ההנצחה למחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 31 בינואר 1951.

38. ראה שם.

‘ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו’

העמוד יתנוסס בראש גבעה קטנה. בחזית הגבעה ייקבע שלט ברונזה משופע ועליו רשימת החללים, סמלי הגדוד והחטיבה. השלט יהיה מעוגן ביסוד הבטון של העמוד.

העמוד ישתקף בבריכת מים אשר תשרה אווירה שקטה ואינטימית. הבריכה תהיה מוקפת מסגרת ירק.

לעמוד דמות חרב המזדקרת מתוך האדמה כלפי הרקיע ומביעה: נכונות, גבורה ומיעוט הנשק שעמד לרשותו [כך במקור – מ"ע]. עצים משני צדי היד שלימו את התמונה בנוף.

מסביב למצבה תהיה רחבת דשא מודרגת. המצבה תהיה מרוחקת כ־20-30 מטר מן הכביש.

שני זרקורים קטנים ייקבעו למרגלות המצבה ויאירוה בלילות.³⁹

מצבת זיכרון זו, כפי שפירוטו המציעים, צריכה הייתה להביע את המסרים הסטנדרטיים של מיתוס הגבורה הישראלי: לצד ה'נכונות' וה'גבורה' מודגש גם מיעוט הנשק, שהיה מרכיב מכריע של המיתוס ההרואי של המלחמה. בצורתה דמתה האנדרטה המוצעת לזו שנבנתה באותה העת בין חולדה וצומת נחשון והוקדשה לסוללי ופורצי הדרך לירושלים (לעתיד תהיה אנדרטה זו חלק מאתר ההנצחה של חיל ההנדסה שהוקם במקום). הן צורת העמוד המלבני והן קביעת סמל החרב וענף הזית (סמל 'ההגנה' שהיה למרכיב חשוב בסמל צה"ל) היו זהות. יש להניח שהדמיון לא היה מקרי. האנדרטה ליד חולדה הייתה ב־1949 במידה רבה האנדרטה הייצוגית של מלחמת העצמאות בתקופה שמיד לאחריה. לא רק שהייתה האנדרטה הראשונה של מלחמת העצמאות (על בנייתה הוכרו כבר בתחילת דצמבר 1948), אלא שתמונתה (למעשה תמונת הדגם האדריכלי שלה) הופיעה במהלך 1949 שוב ושוב בעיתונים ובכתבי־העת.⁴⁰

התוכנית שהתקבלה הייתה של גוסטב מאירשטיין, האדריכל הראשי של סולל־בונה.⁴¹ לפי תוכנית מאירשטיין, יוקם עמוד מלבני על בסיס רחב ורבועי של אבן. מידות המסד יהיו: רוחב, 3.5 מ'; גובה, 2 מ'; גובהו של העמוד נקבע 8 מ', כך שגובהה של האנדרטה כולה היה 10 מ'. תוכניתו של מאירשטיין התקבלה פה אחד, ומבלי שינומקו יתרונותיה לעומת התוכנית האחרת. הסיבה להעדפת תוכנית זו הייתה נעוצה כנראה בכך שתוכניתו של מאירשטיין הייתה למעשה תוכניתם של יוזמי האנדרטה, ומאירשטיין 'סיפק את הסחורה' שביקשו ממנו המומינים. בנוסף, בהשוואה

39. הצעה למצבת זיכרון לחללי גדוד 54, אדריכלים משה טורץ וגמרוד לוף, 23 ביולי 1950.

40. תמונת דגם האנדרטה הופיעה בדבר, 8 בדצמבר 1948. תמונה זו הופיעה גם בעמוד השער של גליון אפריל 1949 של מערכות, מה שהצביע על התפקיד הייצוגי של אנדרטה זו בנוף היזכרון הישראלי המתגבש באותה העת. על טקס חנוכת האנדרטה ראה: דבר, 16 במאי 1950.

41. פרוטוקול הישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4. הקשר עם מאירשטיין נוצר באמצעות א' ברושטיין. מאירשטיין עשה את עבודתו שלא על מנת לקבל שכר.

לתוכנית האחרת, תוכניתו של מאירשטיין הייתה פשוטה יחסית, דבר שהקנה לה יתרון מבחינת מחיר הביצוע.

לפי הצעת א' ברונשטיין נעשה בתוכנית מאירשטיין שינוי: הוספת שלושה חצים, כתבליט לאורך מבנה העמוד, כשראשיהם של החיצים בולטים מעל לראש האנדרטה, וזאת בכדי ש'תינתן לעמוד צורת סמל מבצע יואב'.⁴²

מבחינת מורשת הגדוד היה המבצע שסמלו נחקק בגוף האנדרטה בעל חשיבות מיוחדת, כיוון שהיה זה 'המבצע האחרון בו השתתף הגדוד בחזית הדרום, ואשר כתוצאה מהניצחון הזה הוכה מכה ניצחת הצבא המצרי'. הוספת שלושת החצים למבנה האנדרטאי הדגישה את חשיבות המערכה נגד הצבא המצרי במורשת הגבורה של הגדוד וגם נתנה משנה תוקף לקשר שבין מקום האנדרטה ובין הסיפור שהיא מספרת. למעשה היה סמל שלושת החצים סמלה של חזית הדרום, שנוסדה באוגוסט 1948 תחת פיקודו של יגאל אלון ותפקדה מבחינה ארגונית וצבאית עד תום המלחמה במאוס 1949. האחראים לעיצוב האנדרטה ב-1950 לא היו ערים לעובדה, שהסמל, שהיה כה מוכר להם, ייתכן שלא היה מוכר לאחרים, וכי קיימת האפשרות שמשמעותם של שלושת החצים לא תהיה מובנת למתבונן שאינו מכיר את הפרטים ההיסטוריים.

לכתובות ולסמלים שעל גוף האנדרטה יש חשיבות רבה מבחינת הסיפור שהאנדרטה מספרת. כבר בישיבת הנציגים של ותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950 הוחלט על נוסח כתובת ההקדשה שתוצמד לאנדרטה: 'ההלך - ברדתך לנגב זכור אותנו'. את הכתובת הציע אבא קובנר (הפוליטרוק של גבעתי) על פי הדגם של הכתובת שנחקקה לזכר הלוחמים הספרטנים שנפלו ב-480 לפני הספירה בתרמופיליי בקרב כנגד הצבא הפרסי.⁴³ כתובת ההקדשה הייתה אפוא 'תרגום' - הן מבחינת השפה והן מבחינת הקונטקסט ההיסטורי השונה - של טקסט הנצחה קדום ומרכזי בהיסטוריה של תרבות ההנצחה ההרואית. 'העתקת' הכתובת ההרואית לא שימשה כאן להגדיר רציפות של מורשת גבורה היסטורית, כיוון שהמורשת המצוטטת-לכאורה לא הייתה חלק מהמורשת הלאומית. הדגם השולט באנדרטות הישראליות, שבתקופה זאת כבר נחנכו הראשונות שבהן, היה השימוש בפסוקים נבחרים מהתנ"ך, מה שנועד להדגיש את רצף המורשת התרבותית-היסטורית. לעומתן כתובת זאת, כמו בנייתן בראשית שנות החמישים של אנדרטות פיגורטיביות להנצחת הגבורה (שהידועות מביניהן הן האנדרטות שבנה נתן רפפורט כנגבה וביד-מרכי),⁴⁴ מפגינות בבירור את הזיקה שהייתה קיימת בין תרבות ההנצחה ההרואית הישראלית ובין תרבות ההנצחה ההרואית האירופית.

הנוסח המילולי, גם אם לא היה מקורי, היה אפקטיבי בגלל הפנייה הישירה של

42. את התוספת הציע א' ברונשטיין בישיבת נציגי ותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950. ראה פרוטוקול הישיבה, עמ' 4.

43. הכתובת המקורית (בתרגום) הייתה: 'הוי הלך, הודע לאנשי לקדימון, שכאן אנו שוכבים במצוות חוק מולדתנו'.

44. לעניין זה ראה: אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, עמ' 81-86.

אלה המבקשים שיזכרו אותם אל המתבונן.⁴⁵ לישירות הפנייה נוסף עוד אלמנט: הנימוק לבקשה לזכור. הגוף הקולקטיבי ה'מדבר' באמצעות כתובת ההקדשה מנמק את פנייתו אמנם במובלע, אך בצורה שאינה מותירה ספק. הפנייה מכוונת להלך 'היורד לנגב', המתבקש לזכור את אלה שגבורתם וקורבנם עשו את פעולת היירידה לנגב אפשרית. בכך הוגדרה מחויבותם של החולפים בכביש לאלה שהאנדרטה מנציחה. הכתובת היא אמנם לקונית (וכאן ההקשר הספרטני הוא שקבע), אך היא בבחינת 'מועט המכיל את המרובה' ביכולתה ליצור קשר ישיר בין הקורא ובין הטקסט המדבר.⁴⁶ עוד הוחלט שכתובת ההקדשה תופיע בחזית המסד, ובחלקו התחתון של העמוד ייקבע סמל הגדוד, בעוד שמשני צדי כתובת ההקדשה יופיעו סמל הצבא וסמלי חטיבת גבעתי.⁴⁷ סמלי החטיבה וסמל הצבא סיפקו את הקואורדינטות הארגוניות של סיפור הגדוד במסגרת הסיפור הלאומי. המקום המרכזי שיועד לסמל הגדוד על גוף האנדרטה הדגיש, כי סיפורה של האנדרטה הוא סיפורו של הגדוד.

חשיבותו של סמל הגדוד אינה נעוצה רק בהיותו סמל מזהה, אלא גם בגלל היותו טקסט סמלי של מורשת הגדוד. הסמל מורכב מאריה, המייצג את ארץ ישראל, ויש בו ציור של הר על שם שרגא הר. שני הלוחמים הללו, אנשי חי"ש תל-אביב, יחד עם שני לוחמי פלמ"ח, נפלו בפשיטה שנערכה בליל 21-22 בפברואר 1946 על מחנה המשטרה הניידת הבריטית בשרונה (כיום: הקריה בתל-אביב, זכר הארבעה הונצח בשם רחוב הארבעה). ראוי לציין שלוחמי הגדוד, ברובם המכריע לוחמי חי"ש תל-אביב, ביקשו לעגן את המורשת הגדודית בפעולה מבצעית שהתרחשה לפני מלחמת העצמאות. הצגת סמל הגדוד וסמל חזית הדרום בחזית האנדרטה הייתה בעלת משמעות לגבי המארג האנדרטאי. בכך צוינה השתתפותו של גדוד 54 של גבעתי בפעילות המבצעית של חזית הדרום. בכך גם צוינה נקודת ההתחלה ונקודת הסיום של ההיסטוריה המבצעית של הגדוד. הופעת שני הסמלים סיפקה למארג האנדרטאי את ההיבט ההיסטורי של מורשת הגבורה של הגדוד. רשימת שמות הנופלים, ערוכה בסדר אלפביתי, סיפקה לו את ההיבט האנושי של מורשת הגבורה.

45. הפנייה הישירה של המתים אל החיים הופיעה גם בשירת מלחמת העצמאות. בשיר 'הנה מוסלות גופותינו' של חיים גורי מדברים הנופלים. הפיקציה הפואטית יוצרת מתח בגלל השבירה של המחסום שבין המתים ובין החיים. בכך זוכה השיר לכוח שכנוע רב במיוחד. שיר זה היה לאחר הטקסטים המרכזיים בטקסי הזיכרון לנופלים, עובדה שהצביעה על האפקטיביות שלו ככלי ליצירת רגש קרבה לנופלים. קרבה מסוג זה לא הייתה יכולה להיווצר בנאומים מלאי הפתוס שדיברו על הגבורה וההקרבה, שבהם המעמד הפורמלי יכול דווקא לייצר התנגדות.

46. כאן מעניין להשוות כתובת הקדשה זו לכתובת ההקדשה שנכתבה על האנדרטה לזכר נופלי נהלל: 'מאלם האבן נקרא: וזכור!'. גם שם נעשה שימוש בפנייה הישירה – והבלתי אפשרית – של המתים האילמים (המיוצגים באמצעות האבן) למתבונן שיזכור אותם. אולם כתובת הקדשה זו אינה מצליחה ליצור אותה מידה של קרבה אינטימית בין הפונים לבקשה שיזכרו אותם ובין המתבונן באנדרטה כמו זו שיוצרת הפנייה שנחקקה על האנדרטה בחוליקאת. הסיבה לכך היא שכתובת ההקדשה בנהלל אינה מספקת כל סיבה מדוע יש לזכור ואינה מספקת קשר בין פעולת ההתבוננות ובין פעולת ההקרבה.

47. פרוטוקול ישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4-5.

שאלה של גישה

'זכור אותנו'; אך את מי אמור היה המתבונן לזכור? האם את הגופלים, ששמותיהם חקוקים על גוף האנדרטה - או שמא את כלל לוחמי הגדוד? בדבריו באסיפה הראשונה של ההורים השכולים הציג אברהם ברונשטיין את האנדרטה המוצעת כמפעל שינציח את גבורת הלוחמים ואת תרומתם לשחרור הנגב, ובה בעת ינציח את 'שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה זו' על ידי כך ש'כל שם ירשם על לוח שישא את שמות החללים'.⁴⁸ הצהרת כוונות זו הכילה שני אלמנטים: האחד - הנצחת הגבורה של הגדוד; השני - הנצחת שמות החללים. שני אלה היו משלימים, ויחדיו הציגו את מורשת הגדוד שהאנדרטה היתה צריכה לקבץ בנוף.⁴⁹ אולם שני אלה לא היו אלמנטים זהים. השאלה מה היא הפונקציה הראשונית של האנדרטה טמנה בחובה אפשרות לקונפליקט בין ההורים השכולים ובין נציגי וותיקי הגדוד. ההורים השכולים היו מעוניינים בראש ובראשונה בהנצחת שמות יקיריהם שנפלו בקרב. וותיקי הגדוד, לעומת זאת, סברו שהאנדרטה נועדה 'לא רק להנצחת חללי הגדוד, אלא גם את הגדוד עצמו, את מבצעיו ואת כלל חברי הגדוד'.⁵⁰ בהקשר זה יש לציין כי שמה של וועדת ההנצחה המשותפת לנציגי ההורים השכולים וותיקי הגדוד היה 'הועדה להנצחת חללי גדוד 54 - גבעתי' או לחילופין 'הועדה להקמת יד לחללי הגדוד'. הנוסח שמקובל היה אצל נציגי וותיקי הגדוד, לעומת זאת, היה 'הועדה להנצחת גדוד 54'. השאלה מה היא הפונקציה העיקרית של האנדרטה מצאה ביטוי לא בדיון גלוי בשאלה, אלא בוויכוח שהתעורר בנושא מיקום הלוחות (הנושאים) את שמות החללים. מלכתחילה הוסכם כי כתובת ההקדשה תוצב בחזית האנדרטה, כלומר: בצד הפונה לכביש. בנוגע למיקום הלוחות עם השמות היו לנציגי ההורים השכולים ולנציגי וותיקי הגדוד השקפות שונות. ההורים השכולים דרשו לקבוע גם את השמות בחזית האנדרטה, מתחת לכתובת ההקדשה. בין וותיקי הגדוד היו כאלה שעמדו על כך שכתובת ההקדשה והשמות יופרדו, והציעו כי הלוחות ועליהם שמות הגופלים יוצבו משני צדי המסד.⁵¹ הבעיה היתה עקרונית, כיוון שמיקום השמות ביחס לכתובת היה מגדיר בדיוק את ה'אותנו' שכתובת ההקדשה מבקשת להנציח.

ותיקי הגדוד היו מודעים לעוצמה הרגשית של הנושא וביקשו להגיע לפתרון

48. מדברי א' ברונשטיין, פרוטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי, 28 ביוני 1950, עמ' 1.

49. גם ספר הגדוד, שההחלטה להוציאו לאור התקבלה במקביל להחלטה לבנות את האנדרטה, אמור היה להיות מוקדש הן להנצחת הגדוד ומבצעיו והן להנצחת הגופלים.

50. מצוטט ממכתב ששלח א' ברונשטיין ליצחק רויאל (רוזנטל), 5 באוקטובר 1950. במכתב זה הציג ברונשטיין בגלוי את הקונפליקט בין עמדתם של ההורים השכולים ובין עמדתם של וותיקי הגדוד (שהיתה גם עמדתו).

51. סיכום חילוקי הדעות נמצא במכתבו של א' ברונשטיין לנציגי וותיקי גדוד 54 מ-5 באוקטובר 1950.

מוסכם.⁵² זה נמצא בדמות פשרה.⁵³ לפי ההסכמה שהושגה, יופרדו לוח השמות וכתובת ההקדשה, וכך באו ותיקי הגדוד על סיפוקם. לעומת זאת נקבע כי הגישה לאנדרטה תיעשה באמצעות שני שבילים שיליכו את המבקר לאגפיה, כך שהדבר הראשון שבו ייתקל המבקר יהיו שמות הגופלים. בכך באו גם ההורים השכולים על סיפוקם.⁵⁴ הפרדת הכניסה מהחזית היתה ללא ספק פתרון לא שיגרתי, אלא שבכך נמנע העימות העקרוני שיכול היה להוצר אילו צריך היה להגדיר בגלוי את הפונקציה הראשונית של האנדרטה.

מימון הפרויקט

אופן מימון הקמתו של פרויקט כמו אנדרטה, הטעון כל כך במשמעויות, יש לו עצמו משמעות סימבולית כביטוי למחויבות לזיכרון ולמורשת. ההערכות הראשוניות על מפעל ההנצחה של גדוד 54 היו כי ביצוע הפרויקט כולו, כלומר האנדרטה וספר הזיכרון, יעלה כ־4,000 לירות. מלכתחילה ברור היה למארגנים, כי מימון הפרויקט ייעשה באמצעות תרומות שיבואו ממקורות שונים. המקור הראשון לתרומות היו ותיקי הגדוד עצמם. במהלך הכנס בחולדה תרמו הנוכחים כל אחד 1.5 ל"י. חודש לאחר מכן נשלחו מכתבים לכל אלה ששמו לא נמצא ברשימת התורמים, בבקשה ש'ימלאו את חובתם'.⁵⁵ מיד לאחר הכנס הוחל ביצירת קשר עם יישובים שונים באזור שבו נלחם הגדוד, במטרה שיתרמו גם הם לפרויקט ההנצחה. נושא המימון היה בין הנושאים העיקריים שנדונו באסיפת ההורים השכולים, שבה הובעה הסכמתם להצטרף ליוזמת ותיקי הגדוד. ההחלטה שהתקבלה הייתה כי 'כל משפחה תשתתף במימון מפעל הזכרון - כל אחת כפי שידה משגת. כל מי שמצבו הכספי מרשה לו - ירבה'.⁵⁶

השתתפות הכספית מבטאת את ההשתייכות למשפחה המורחבת, המגשימה את עצמה ואת ה'יחד' הקולקטיבי בפעולת ההנצחה. מנגנון זה פעל באנדרטות 'פרטיות' אחרות שהוקמו באותה התקופה, שמימון נעשה מתרומות הלוחמים והמשפחות השכולות.⁵⁷ במהלך איסוף הכסף התהדק הקשר של מקימי האנדרטה עם המשפחות

52. ראה את המכתב שכתב א' ברונשטיין לחברי ועד ותיקי הגדוד, 5 באוקטובר 1950.

53. על הפשרה ראה: פרוסוקול ישיבת נציגי ההורים השכולים ונציגי ותיקי הגדוד, 11 באוקטובר 1950.

54. מעניין לגלות כי בדגם המוקטן מברונזה של האנדרטה שהכינו ההורים השכולים לעצמם מופיע הלוח עם השמות בחזית.

55. נוסח מכתב של נציגי ותיקי גדוד 54, לוותיקי הגדוד שטרם שילמו, 31 במאי 1950. במכתב זה נמסר כי הגבייה תיעשה באמצעות ביקור בית.

56. פרוסוקול, אסיפת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 2, סעיף ד.

57. בערים, לעומת זאת, מומנה האנדרטה מתקציב העיריה. בדיונים בנוגע להקמת האנדרטה בחיפה הוצע, כי מימונה ייעשה באמצעות תרומות התושבים, אך ההצעה נדחתה. בת"ם הייתה יוצאת דופן: כאן נתבקשו התושבים לתרום למען הקמת האנדרטה העירונית, שנעשתה על ידי כך ביטוי למחויבות הקולקטיבית של תושבי העיר לבנים שנפלו.

השכולות ונפרשו היבטים שונים של הטרגדיה האישית והמשפחתית שבאה בעקבות נפילת הבן או הבעל. לא לכל המשפחות היה קל לגייס את התרומה הצנועה שהתבקשו לתת. משפחה אחת עשתה מעשה גוגע ללב כדי לגייס כסף לתרומה:

אנו מתוודים שמצבנו הכלכלי אינו מזהיר ... אך מה לא לעשות בכדי לסייע למפעל כזה, לכן מכרנו כמה חפציו האישיים של המנות והכנסנו לבנק קופת-עם ת"א סך של 35 ל"י ... ואנו מקווים שגם יתר המשפחות ימלאו את חובתם הקדושה כלפי חללינו.⁵⁸

מכירת החפצים רוויי הזכרונות כדי לסייע בהגשמת ההנצחה הקולקטיבית מראה עד כמה חשובה הייתה ההנצחה למשפחה השכולה.⁵⁹ אחרים התנצלו על שאין באפשרותם לתרום יותר.⁶⁰ במקרה אחד הסבירה אלמנה מדוע אין באפשרותה לתרום:

... הגני מצטערת להודיעכם כי אין באפשרותי להשתתף בהקמת מצבת הזכרון לחללי הגדוד שגם בעלי היה בין נופליו. ל... אין הורים וכן כל קרובים אחרים שיכולים היו להשתתף בתרומה כי כולם נשרפו על ידי הנאצים. הקרובים היחידים שנותרו הם: אחות בעלת משפחה בת 5 נפשות אשר שתיים מבנותיה משרתות בצה"ל ואני עם בת בת 10 ללא אמצעים מספיקים לקיומנו. אני מקווה כי תבינו למצבי ואת צערי כי אינני יכולה להשתתף במצווה הקדושה בהקמת מצבת הזכרון לקדושינו.⁶¹

בנאמנות לעיקרון הגורס השתתפות לפי היכולת, ענתה הוועדה כי 'עובדת חוסר אפשרותך להשתתף בסכום כסף לא תהווה גורם מעכב להקמת האנדרטה. שמו של בעלך ז"ל ירשם יחד עם כל חללי הגדוד על מצבת הזכרון'.⁶² המגעים הראשונים עם ישובים במטרה לשתפם במימון האנדרטה נעשו מיד לאחר הכנס בחולדה.⁶³ הרעיון שעמד מאחורי הפנייה היה כי הנצחון והקרבות יוצרים, מבחינתם של היישובים שבמסלול לחימתו של הגדוד ושל אלה המצויים באזור שבו נלחם, מחויבות מוסרית, העתידה להיפרע עם השתתפותם במימון מפעל הזיכרון: 'בוודאי זכורים לכם חברינו עת נלחמו באזור שלכם ובתוצאות המלחמה בדרום - חלק נכבד לגדוד שלנו ולחלליו. יהיה זה, אפוא, לכבוד לחללינו, לכם ולנו - אם

58. מכתב של משפחה שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 10 באוגוסט 1950.

59. במכתב התשובה, שנשלח מטעם הוועדה ב-22 בספטמבר 1950, נכתב: 'עלינו לציין כי דברך על מכירת חפצי בנך ז"ל נגעו לליבנו. המעשה שעשיתם באמת יכול לשמש דוגמא למסירות הורים לזכר בנם הקדוש'.

60. ראה מכתב של אם שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 17 ביולי 1950.

61. מכתב אלמנתו של נופל לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 18 באוגוסט 1950.

62. מכתב תשובה, הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לאלמנה, 22 בספטמבר 1950.

63. דיווחו של א' ברונשטיין, פרוטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950.

תמצאו לנכון להשתתף במימון מפעל הקמת מצבת הזכרון בדרום.⁶⁴ לא תמיד הניב הלחץ המוסרי הישיר את הפירות המקווים. המועצה האזורית גור, למשל, הודיעה כי תוכל לתת סכום קטן בלבד, וזאת בגלל הפניות הרבות המופנות אליה מטעם היישובים שבתחומה להשתתף במימון מפעלי זיכרון שונים.⁶⁵ באר-טוביה תרמה 25 ל"י. קיבוץ גבעת-ברנר, לעומת זאת, התלית להשתתף בסכום של 100 ל"י. יישובים אחרים לא מיהרו לענות לפנייה. אליהם נשלחו מכתבים נוספים, כאשר אותם היישובים שכבר הודיעו על תרומתם שימשו כדוגמה לאלה שעדיין לא השיבו בחיוב לפנייה.⁶⁶ עד אוגוסט 1950 הסתכמה תרומתם הכוללת של יישובי הדרום למפעל ההנצחה בכ-400 ל"י.⁶⁷

מכתב מרכזי לפניית ותיקי הגדוד הייתה עיריית תל-אביב. בפנייה אליה הודגשו שני נושאים שלא הועלו במכתבים לשאר היישובים: העובדה שמדובר היה בגדוד 'תל-אביבי', ש-90% מחללי הגדוד היו בני העיר תל-אביב, וכי בלחימתו באזור הדרום, יחד עם חטיבת גבעתי כולה, סייע להסרת האיום הצבאי המצרי על הארץ בכלל ועל תל-אביב בפרט.⁶⁸ מה שלא נאמר במפורש, אך היה ברור, הייתה העובדה שמרבית ההורים השכולים הם תושבי תל-אביב. בנובמבר 1950 הודיעה עיריית תל-אביב לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 על החלטתה להקציב סכום של 500 ל"י להקמת מפעל ההנצחה.⁶⁹ בסיכום שנעשה לאחר טקס הסרת הלוחם התברר, כי תרומת ותיקי הגדוד הסתכמה ב-530 ל"י (20% מסך התרומות), זו של ההורים השכולים ב-1,023 ל"י (38.7%), בעוד שחלקם של היישובים הסתכם ב-1,085 ל"י (41.3%). עלות בניית האנדרטה הסתכמה בכ-2,700 ל"י.⁷⁰ הסיבה לכך הייתה נעוצה בעובדה שחלק ממרכיבי העבודה והחומרים תרמו גופים שונים. האדריכל לא דרש תשלום עבור עבודתו, את הנחושת עבור הלוחות תרם אב שכול וסולל-בונה הסתפקה בהחזר חלקי בלבד של הוצאותיה. העובדה שהעלות הסופית הייתה נמוכה מההערכה הבסיסית וההתאמה הכמעט מלאה בין ההכנסות וההוצאות העידו על הצלחת היוזמים בביצוע הפרויקט שבהגשתו עמלו כשלוש שנים.

64. מכתב פנייה ליישובים, 19 במאי 1950. המכתב נשלח ליישובים הבאים: עקרון, חצור, גבעת-ברנר, יבנה, גני-בנה, ראשון לציון, גלאון, גת, חולדה, כפר ורבורג, נס ציונה, בן-שמון, גדרה, באר-טוביה, נגבה, רחובות ונען.

65. מכתב, המועצה האזורית גור לא' ברושטיין, 29 ביוני 1950.

66. 'כמה מיישובי הדרום כבר נענו להצעתנו ומשתתפים במימון המפעל בעין יפה. למרות שמאז פנינו אליכם עבר זמן רב – סרם הודעתם לנו את החלטתכם'. נוסח המכתב שנשלח מטעם ותיקי גדוד 54 (בידי אברהם ברושטיין) ליישובים גלאון, גדרה, גני-בנה, חצור, נס ציונה וקיבוץ גת ב-2 באוגוסט 1950.

67. מכתב א' ברושטיין לאפשטיין, גורדון, גורשטיין ואחרים, 14 בספטמבר 1950.

68. ראה מכתב הפנייה לעיריית תל-אביב, 15 ביוני 1950.

69. מכתב י' רוקח, ראש עיריית תל-אביב, לוועדת ההנצחה, 15 בנובמבר 1950.

70. ההערכה המקובלת הייתה כי עלות הקמתה של אנדרטה נעה בין 7,000 ל-45,000 ל"י. ראה: דבר השבוע, 16 (352), 16 באפריל 1953, עמ' 7.

הסרת הלוט

טקס הסרת הלוט הוא אירוע בעל חשיבות מכרעת בביוגרפיה של אנדרטה. מבחינת הציבור הרחב והאנדרטה עצמה הטקס מסמן התחלה – התחלת תפקודה של האנדרטה בנוף הזיכרון. מבחינת מקימיה מסמן הטקס סוף: סופו של התהליך שליווה את הוצאת הרעיון מהכות אל הפועל; אך בה בעת משמש הטקס גם כשיאו של תהליך שהחל ברגע שבו נהגה הפרויקט. אין זה בהכרח סוף העיסוק באנדרטה, כמובן, אך טקס הסרת הלוט מציב תאריך יעד המחייב ריכוז המאמצים, הן כדי להביא לסיום העבודות במועד שנקבע והן כדי לארגן טקס שיהיה מרשים ואפקטיבי מבחינת מטרותיהם של מקימי האנדרטה.

כשהוחלט על הקמת האנדרטה בכנס ביער־חולדה לאחר פסח תש"י נקבע גם, כי טקס הסרת הלוט ייערך בתג הסוכות שלאחריו, קרוב ליום השנה למבצע יואב, שהיה אירוע בעל משמעות הן מבחינת מורשת הגדוד והן מבחינת מיקומה של האנדרטה. מאוחר יותר, בהתכתבות בנוגע להקצאת הקרקע, נמסר כי תאריך היעד להקמת האנדרטה יהיה מארס 1951, יום השנה למבצע נחשון (שהיה המבצע הראשון שבו נטל הגדוד חלק במלחמת העצמאות).⁷¹ אולם כפי שהתברר, הייתה זו הערכה לא ריאלית. בחודשים הראשונים התרכזו המאמץ בגיוס הכסף, בהחלטה על מיקומה ועיצובה של האנדרטה ובטיפול בהקצאת הקרקע. החווה על בניית האנדרטה נחתם עם סולל־בונה ב־2 בנובמבר 1950 (עוד לפני שאושרה הקצאת הקרקע), ללא שנקבע תאריך לסיום העבודה. כפי שהתברר, בניגוד לתחזיות האופטימיות של היוזמים, שנתיים עברו מהתימת חוזה הבנייה ועד שניתן היה לערוך את טקס הסרת הלוט מהאנדרטה הבנויה.

הבעיה לא הייתה חוסר רצון טוב, אלא התנאים האובייקטיביים הקשים. התקופה הייתה תקופת צנע, וחומרי בניין ניתנו בהקצבה בלבד. למרות הרצון הטוב שגילו הרשויות, מדובר היה בתהליך ביורוקרטי שסיבך את מלאכת הבנייה. לאחר מספר חודשים של עבודה, לאחר שכבר הושלם השלד של המבנה, נעצרה הבנייה. העניין זכה לתהודה ציבורית, כשבמאי 1951 הופיע בעיתונות דיווח על כך שזה כחודשיים הבנייה אינה מתקדמת. הכתב מצא בכך ביטוי לחוסר כבוד כלפי הנופלים:

העוברים והשבים שעונים נתקלת בתמונה זו שואלים: האמנם כך מקימים מצבות־זכרון לבחירי עם יקרים? הבכותו של גלעד זה לחנך את בני הנעורים שלנו העוברים באלפיהם את דרכי הנגב? המסוגלת צורתו של גלעד זה לעורר חווית נפש? והן ימי עבודה ספורים דיים לסיים את העבודה ולשוות לרצון הטוב את הצורה הנאה. למה אין עושים זאת?⁷²

71. מכתב מסעם ותיקי גדוד 54 גבעתי לד"ר ייבין, מחלקת העתיקות, 27 בדצמבר 1950;

מכתב מסעם ותיקי גדוד 54 למר גוריון, רשות הפיתוח, 2 בינואר 1951.

72. על המשמר, 14 במאי 1951.

העיכוּב בהשלמת העבודה היה נושא למגעים קדחתניים בין ועדת ההנצחה ובין החברה המבצעת.⁷³ רק לקראת סוף 1952 הושלמה העבודה במידה שאפשרה לערוך את הטקס התגיגי, שבמהלכו יוסר הלוט והאנדרטה 'תיוולד' באופן רשמי. הטקס נקבע ליום ד', 26 בנובמבר 1952. ליום זה לא הייתה משמעות מיוחדת מבחינת ההיסטוריה של הגדוד או של מלחמת העצמאות. העיכוּב המתמשך בהשלמת מלאכת הבניין הביא לכך שברגע שהושלמה הבנייה נקבע תאריך לטקס הסרת הלוט, וזאת כדי לציין באופן תגיגי את סיום הפרויקט.

כל טקס הוא אוסף מורכב של מסרים המועברים במהלכו. במרכז אירועים המוניים,⁷⁴ מסוג טקס הסרת הלוט מעל אנדרטה, נמצאים הנאומים התגיגיים. בדרך כלל אלה אינם מכילים חידושים, וכל תפקידם הוא אישור פורמלי של הדברים הידועים עוד מקודם. בטקסי אזכרה רבים לנופלים באותה התקופה כללה הליטורגיה של הטקס זה בצד זה מרכיב יהודי-מסורתי ומרכיב עברי-לאומי. המסורת היהודית באה לידי ביטוי בתפילת 'אל מלא רחמים', שהושמעה מפי חזן צבאי. המרכיב ה'עברי' של הטקס היה ההקראה האמנותית של השיר 'הנה מוטלות גופותינו' של חיים גורי. הייתה זו בחירה בשיר שנכתב אמנם לזכר הל"ה, אך נעשה מיד למרכיב קנווני-נציונלי של הליטורגיה של טקסי זיכרון לנופלים. כוחו של שיר זה נבע מהפנייה הישירה שפונים בו הנופלים. בטקס היה השיר ל'יקולה' של האנדרטה ושימש כהשלמה לכתובת ההקדשה, שפנתה גם היא ישירות לקהל. לאחר הסרת הלוט הניחו ילדי הקיבוץ דורות זרים למרגלות האנדרטה, ובכך הודגשה המחויבות של הדור הצעיר, המייצג את העתיד, למורשת ולזיכרון שאותם מייצגת האנדרטה.

חשיבות נודעת גם להרכב הנוכחים בטקס. כאן חלק הארי של רשימת המוזמנים היה נתון מראש, והכוונה להורים השכולים ולוותיקי הגדוד, שהיו 'מקומי האנדרטה'. הומנתו של סא"ל שמעון אבידן, מפקד החטיבה (צבי צור, מפקד הגדוד במלחמה, שהה באותה עת בחו"ל), הייתה טבעית, בהיותו חלק מהמורשת ההיסטורית שלה הוקדשה האנדרטה. עניין אחר היו המוזמנים שלא היו קשורים ישירות בסיפור הקרבות, במשפחת השכול או בתהליך בניית האנדרטה. כאן דרגת המוזמנים בהירארכיה החברתית-פוליטית מגדירה את מעמדו של הטקס במרקם החברתי,

73. מקימי האנדרטה האשימו את סולל-בונה בעיכוּב. במכתב ששלחה הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לסולל-בונה ב-9 בדצמבר 1951 - יותר משנה לאחר חתימת החוזה - הובעו הצער והאכזבה על העיכוּב והודגש כי הדברים חמורים במיוחד בגלל אופיו של המפעל. בתשובה, שנכתבה ב-9 בינואר 1952, טען נציג סולל-בונה, כי הגורמים המעכבים את סיום העבודה אינם בשליטתם, אך למרות זאת הם מצפים, כי עם סיום ציפוי האבן ועבודת הטיח תסתיים העבודה בראשית 1952. כדי לזרז את הסיום פנתה הוועדה לעורך-דין שיפנה לסולל-בונה בדרישה לסיים את עבודת הקמת האנדרטה.

74. על הדינמיקה של אירועים פומביים, מנקודת מבט אנתרופולוגית, ראה: D. Handelman, *Models and Mirrors: Toward an Anthropology of Public Events*, Cambridge 1990. בספר מוקדש פרק לניתוח של הטקס הממלכתי הנערך ברחבת הכותל בערב יום הזיכרון לחללי צה"ל.

ובהתאמה את חשיבותן של האנדרטה ושל המורשת שהיא מייצגת. מארגני הטקס הזמינו את דוד בן-גוריון, שר הביטחון וראש הממשלה,⁷⁵ וגם את יגאל ידין, הרמטכ"ל. אורחים אלה הוזמנו, כדברי המארגנים, לשווה לטקס 'אווירה צבאית'.⁷⁶ לנוכחותם של השניים בטקס הסרת הלוח מעל אנדרטה לזכר גופלים היה תקדים: הם כיבדו בנוכחותם את טקס הסרת הלוח מעל האנדרטה לזכר חללי חטיבת הראל בבית הקברות בקרית ענבים. בן-גוריון הודיע כי הוא מתכוון לבוא,⁷⁷ אולם יום לפני הטקס הודיע שלישי למארגנים, כי מסיבות בלתי צפויות לא יוכל להגיע. גם הרמטכ"ל לא הגיע לטקס, ולמרות בקשת המארגנים כי את הממשלה ייצג בטקס אחד השרים, הרי האישיות הבכירה באירוע היה אלוף משה צדוק, אלוף פיקוד הדרום, שגם התכבד בהסרת הלוח מעל האנדרטה. הטקס לא היה ממלכתי כפי שביקשו המארגנים, וגם מבחינת 'אופיו הצבאי' לא מילא את ציפיות המארגנים.⁷⁸

אולם קיומו של טקס אינו מוגבל לאירוע המתרחש בשעה היעודה. יש לטקס גם קיום תקשורתי, כאשר הדיווח המופיע באמצעי התקשורת השונים מאפשר לקהילה הלאומית כולה, אם גם באיחור, ל'השתתף' באירוע, אמנם לא באופן פיסי. המארגנים, שהיו מודעים לחשיבות ההד הציבורי של האירוע, פרסמו לפני הטקס מודעות בעיתונים היומיים. במקביל התבקש השבועון במחנה לפרסם ידיעה בכרוניקה השבועית על הטקס העתיד להתקיים.⁷⁹ המודעות אמורות היו לפרסם את קיום הטקס ואת האנדרטה שבמרכזו לציבור הרחב ולהעניק לטקס נוכחות תקשורתית. מתוך מודעות לחשיבותה של החשיפה הציבורית נשלחו הזמנות גם לעיתונאים ונוצר קשר עם סרטי-גבע, שהבטיחו לצלם את האירוע ולשלב אותו ביומן החדשות השבועי שהפיקו. מבחינת החשיפה הציבורית לטקס נתלו המארגנים הצלחה. הדיווחים על הטקס הופיעו ביום הטקס עצמו או למחרתו בכל העיתונים החשובים.⁸⁰

75. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לדוד בן-גוריון, 6 בנובמבר 1952.

76. מכתב א' ברונשטיין ליצחק דוידסון, 3 בנובמבר 1952.

77. מכתב נחמיה ארגוב לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 16 בנובמבר 1952.

78. להופעת ראש הממשלה (ושר הביטחון) והרמטכ"ל בטקס תנוכת אנדרטה היה תקדים בעת הטקס שנערך עם תנוכתה של האנדרטה לזכר חללי חטיבת הראל בחלקה הצבאית בבית הקברות בקרית-ענבים באפריל 1951. אורי אבנרי (בעצמו לוחם של גדוד 54 ומי שתרם תרומה ניכרת ליצירת המיתוס הפופולרי על פלוגת 'שועלי שמשון' של הגדוד) כתב בשבועון העולם הזה, שהוא היה עורכו, את הדברים הבאים: '... איש מגדולי המדינה לא טרח להופיע אישית בין שורות הוותיקים וההורים השכולים'. הוא קישר זאת לעובדה ש'חסרה לאנשי "גבעתי" הרומנטיקה הצוהלת של אנשי הפלמ"ח, בעלי העורף הציבורי המאורגן והבסיס המוצק בהתיישבות העובדת'. חברי הוועדה להנצחת חללי הגדוד, לעומת זאת, חשדו כי ביטול הופעתו של ראש הממשלה והעדרו של הרמטכ"ל היו על רקע המתחוות ששררה בין השניים. הסבר זה נמסר לי בשיחה שקיימתי עם א' ברונשטיין.

79. בתחילה נמסרו הודעות אלה בארבעה עיתונים, ואליהם צורף מאוחר יותר גם חרות. לעומת זאת הוחלט שלא לפרסם הודעה על הכינוס בבטאון המפלגה הקומוניסטית, קול העם.

80. ידיעות אחרונות ומעריב: 26 בנובמבר 1952; אמר, על המשמר, הבקר, דבר, The Jerusalem Post: 27 בנובמבר 1952. דבר השבוע, 50 (334), 4 בדצמבר 1952.

דיווח מצולם על הטקס הופיע ביומן החדשות השבועי של סרטי-גבע בשבוע שלאחר מכן. הכתבות התמקדו בטקס, אך בכך הושגה המטרה הבסיסית: להביא לחשיפה ציבורית אופטימלית של האנדרטה ושל מורשת הגבורה הגדולית.

שאלה של אחריות

אחת השאלות המרכזיות בביוגרפיה של אנדרטה היא הימצאותו של גורם שימשיך לתחזק את האנדרטה לאחר שזו הוקמה. ההחלטה להקים אנדרטה אינה דורשת אלא התלהבות והסכמה. הקמתה כבר דורשת הימצאותו של גרעין פעיל, שיקדם את הפרויקט עד לטקס חנוכת האנדרטה. אולם בכך לא תמה המלאכה. כדי שתוכל אנדרטה לתפקד בנוף הזיכרון, דרושה תחזוקה מתמדת, וכאן השאלה היא מי הוא הגורם האחראי לטיפול באנדרטה לאחר שזו הוקמה. האנדרטה בחוליקאת הייתה אנדרטה 'פרטית', כלומר, היא הוקמה על ידי קבוצה של אנשים שהתארגנו במיוחד לצורך ההקמה. במקרה כזה שאלת האחריות לגורלה של האנדרטה חשובה במיוחד. האנרגיה שרוכזה בתהליך הארוך והמורכב של הקמת האנדרטה אינה יכולה להמשיך ולהתקיים לאורך זמן רב לאחר שהוקמה, מה עוד שהאנדרטה אמורה לתפקד זמן רב אחרי שמקימה כבר אינם בין החיים. במחשבה לעתיד היותר רחוק, רק חסות מוסדית מסוג כלשהו יכולה להבטיח לאנדרטה את חיי הנצח, שהיא מצדה מבטיחה לאלה שלזכרם היא מוקדשת. הקשר עם המוסדות הכרחי לטיפול באנדרטה, אך הוא גם טומן בחובו חיסוכים בין אלה שהקימו את האנדרטה והשקיעו בכך זמן, מאמץ ואנרגיה רגשית ובין המוסדות, שעבורם המדובר באנדרטה נוספת על סדר היום הביורוקרטי.

כשנה לאחר טקס חנוכת האנדרטה החלה ועדת ההנצחה בקידום עבודת שיפור פני השטח סביב לאנדרטה. בעקבות פנייה לעיריית תל-אביב (רוב החללים היו, כזכור, בני תל-אביב), הסכימה העירייה כי הגנן הראשי של העירייה יתכנן את תוכנית הגינון באתר האנדרטה. במקביל גם נוצר הקשר עם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון. בשלב זה סבורים היו חברי ועדת ההנצחה כי הם ימשיכו להיות האחראים לאנדרטה ולסביבתה.⁸¹ מאוחר יותר, כאשר נודע לחברי הוועדה, כי לפי הנחיית שר הביטחון המחלקה להנצחת החייל הייתה חייבת לדאוג לטיפול השוטף באנדרטות,⁸² הוחלט להעביר את האחריות הכוללת לטיפול באנדרטה לידי המחלקה להנצחת

81. 'כשם שאנו היינו אחראים להקמת יד הזכרון ולשמירתה - אנו נהיה אחראים לשלמות כל אשר יינסע ויבנה מסביב לשטח היד...', מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל, 17 במארס 1954.

82. הדברים נמסרו בכתב לוועדה במכתבו של יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל, מיום 25 במארס 1954, שבו כתב דקל, בין השאר: 'שר הביטחון החליט כי כל מצבות הזכרון שנבנו על ידי הורים שכולים, קבוצות חברים ויחידות צבאיות לזכר יקיריהם ואשר נבנו שלא במקומות ישוב - על משרד הביטחון לקבלן, לשפץ אותן ולשמור עליהן. באותה

החייל, וכך לידי מדינת ישראל.⁸³ עם העברת האחריות לטיפול באנדרטה תמה למעשה פעילות ועדת ההנצחה.⁸⁴ בשנים הבאות שימש משרד הביטחון ככתובת לתביעות נציגי ותיקי הגדוד וההורים השכולים לדאוג לתיקון נזקים בגוף האנדרטה. ב-1976 נעשה במחלקה להנצחת החייל מאמץ להעביר את האחריות לאנדרטות שמחוץ למקומות יישוב לידי גורמים מקומיים או אזרחיים. במסגרת מדיניות זו נקבע, כי את האנדרטה בחוליקאת 'אמץ' בית הספר האזורי במושב משען.⁸⁵ בינואר 1977 אף נסען מטעם המחלקה להנצחת החייל, כי הסיכום שהושג בזמנו אינו תקף, וכי היא 'אף פעם לא לקחה על עצמה את הטיפול באנדרטה הנ"ל'.⁸⁶ מבחינת מקימי האנדרטה הייתה בכך הפרת ההתחייבות שנתן לוועדת ההנצחה ב-1954 יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל דאז. לפי הפשרה שהושגה⁸⁷ נקבע, כי למרות המדיניות

התקופה ביקש דקל לקבוע הנחיות ברורות בנוגע לאופי המהויבות של משרד הביטחון כלפי אנדרטות פרטיות מהסוג שפורס כאן, שמספרן הגיע לארבעים בערך (כך כתב במכתב ששלח לוועדה להנצחת חללי גבעתי ב-1 במאס 1954). עבור דקל היה הטיפול באנדרטות אלה מעמסה כבדה על המחלקה שבראשה עמד, והוא ניסה למנוע, עד כמה שניתן, את הקמתן של אנדרטות פרטיות. הדרג הפוליטי, במטרה למנוע מצב של הונחה והתפוררות שיכול היה לעורר ביקורת ציבורית בנושא רגיש כל כך, התחייב כי המחלקה להנצחת החייל תיקח על עצמה את הטיפול באנדרטות אלה.

83. במכתב שנשלח מהוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל ב-30 במאס 1954 נכתבו, בין השאר, הדברים הבאים: 'הוועדה מעמידה לרשות המחלקה להנצחת החייל את האנדרטה אשר הוקמה על ידינו בחוליקאת'. במכתב נוסף שנשלח מטעם הוועדה אל המחלקה להנצחת החייל ב-29 באוקטובר 1954 הדגישו חברי הוועדה, כי 'לפני הודשים מספר העמדנו לרשותכם את יד הזכרון'. במכתב ששלח א' ברונשטיין כנציג הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל ב-6 בינואר 1977 כתב, בין השאר, כי 'עפ"י הסדר שנחתם בזמנו ביניכם ובינינו - העמדנו לרשותכם ולטיפולכם את האנדרטה אשר אנו, ביחד עם ההורים של חללי הגדוד - הקמנו בחוליקט [כך!] - היא חלק דהיום'. ב-27 באוקטובר 1955 הופיעה ידיעה בעיתון דבר ולפיה חברת לפידות, שבאותה השנה גילתה נפט באזור, החלה בעבודות שיפור השטח סביב לאנדרטה כי בכוננת עובדי התברה לשתול פרחים במקום. במכתב ששלח א' ברונשטיין לחברה הוא מפנה את תשומת ליבה לכך שכל פעולה שיש בדעתם לעשות חייבת להיות מתואמת עם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון.

84. הוועדה לא פורקה מעולם באופן רשמי, אך חדלה בפועל להתכנס. פעילותה בשנים שלאחר מכן התמקדה בפעילותו האישית של א' ברונשטיין, שהיה דה-פאקטו למרכז הוועדה. הוא זה שריכוז את המידע שהועבר אליו על ידי ותיקי הגדוד או הורים שכולים, והוא שעמד בקשר עם הרשויות בכלל, ועם משרד הביטחון בפרט, בנוגע לאחזקת האנדרטה.

85. מכתב יעקב כהן, קצין המחוז מינהל מחוז הדרום ונפת אשקלון, משרד הפנים, ליהודה רוטשילד, ראש המועצה האזורית חוף-אשקלון, 28 במאס 1976.

86. מכתב דב בריזכאי, הממונה על אנדרטות, לאברהם ברונשטיין, הוועדה להנצחת חללי חטיבה [כך!] 54 'גבעתי', 16 בינואר 1977.

87. להשגת הסדר זה תרם צבי צור, מפקד הגדוד במלחמת העצמאות ולימים הרמטכ"ל השישי של צה"ל. צבי צור עורב בעניין גם על ידי א' ברונשטיין וגם על ידי משרד הביטחון. ההמלצה שלו הייתה למצוא פתרון פרגמטי. ראה פתק מצ' צור לא' ברונשטיין, 19 בפברואר 1977.

הרשמית שנוסחה בחוק הכנסת, שלפיו רק אתרים ממלכתיים יתוחזקו על ידי ועל חשבון משרד הביטחון, תמשיך המחלקה להנצחת החייל לדאוג לטיפול השוטף באנדרטה בחוליקאת.⁸⁸

האנדרטה בחוליקאת בנוף הזיכרון הישראלי

תפקודה של האנדרטה בנוף הזיכרון הלאומי מתבטא במעמד שלה במערכת האנדרטות ובאופן שבו היא משמשת כאלמנט פעיל של נוף הזיכרון והמורשת. החשיפה הציבורית שהאנדרטה זכתה לה בעקבות טקס הסרת הלוט יצרה לאנדרטה הילה של חשיבות. מבחינה זאת לא הייתה האנדרטה בחוליקאת יוצאת דופן בין יתר האנדרטות שנבנו באותה תקופה. העיתונות הישראלית, שהתאפיינה בדרגת מחויבות גבוהה לעניין הלאומי, נהגה לדווח באופן קבוע על בניית אנדרטות, וטקס הסרת הלוט מעל אנדרטה, במיוחד אם מדובר היה במבנה מרשים מסוג זה שהוקם בחוליקאת, היה לאירוע בעל עניין ציבורי, שגם זכה לסיקור עיתונאי מתאים.

אולם בשלבים הראשונים של מפעל ההנצחה האנדרטאי בישראל היה לאנדרטה בחוליקאת מעמד מיוחד, בהיותה האנדרטה הגדודית הראשונה שהוקמה בישראל. ביטוי לכך ניתן היה למצוא במאמר שהופיע בדבר השבוע לקראת יום העצמאות החמישי למדינת ישראל (1953). במאמר זה סקר המחבר את התפתחותו של מפעל הנצחת מלחמת העצמאות וגיבוריה. הדו"ח סקר את הישגיו והצר על ה'אין', על אותם גופים ומוסדות שעוד לא תרמו את תרומתם למפעל ההנצחה הלאומי. האנדרטה לגדוד 54 של גבעתי בחוליקאת זכתה לציון לשבח, כדוגמה לאופן שבו צריכים הדברים להיעשות:

דוגמא אופיינית היא אנדרטה של לוחמי גדוד מפואר שלחם בגבורה בכל קרבות הדרום. וותיקי גדוד זה הקימו מגע עם הורי חללי הגדוד ועשו יחד מאמצים בלתי פוסקים שנמשכו כ-3 שנים ושרק לאחריהן עלה בידיהם להקים ליד משלט חוליקאת לשעבר מצבת זכרון שהיא כבוד לנופלים מזה וכבוד למקימה מזה.⁸⁹

בכך צורף סיפור בנייתה של האנדרטה למיתוס הגבורה של הגדוד שאותו נועדה

88. עיקרי מדיניות המחלקה להנצחת החייל נוסחו במכתב ששלח ראש המחלקה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי (על ידי אברהם ברונשטיין) ביולי 1986. במכתבו חוזר מנהל המחלקה להנצחת החייל על העיקרון שהחוק (חוק הגנים הלאומיים ושמורות טבע, אתרי הנצחה, תיקון 5, 1982) 'מסדיר את הטיפול ואחזקת אתרי ההנצחה על ידי הרשות המקומית'. בה בעת מדגיש המכתב את המדיניות הפרגמטית של המחלקה: 'על אף האמור לעיל נעשה את מיטב יכולתנו כדי לשמור על האתר'. מכתב נעמן סחייק, ראש המחלקה להנצחת החייל, לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי (על ידי אברהם ברונשטיין), 9 ביולי 1986.

89. דבר השבוע, 16 (352), 16 באפריל 1953.

האנדרטה לספר בנוף. בצד דברי השבח למקימי האנדרטה בחוליקאת נוף כותב המאמר באלה שעוד לא נחלצו לבטא את המחויבות להקרבה ההרואית באמצעות הקמת אנדרטה או מפעל הנצחה אחר - כאותו גדוד אחר של חטיבת גבעתי, שכמו גדוד 54 לחם באותו האזור, אך 'לחלליו אין אנדרטה שתזדקק במקום להצביע על הורם וגבורתם של הנופלים'.

עם הקמת האנדרטה נוצר אתר מוגדר שזוהה עם סיפור ההקרבה והגבורה של גדוד 54. אנדרטה מסוג זו שהוקמה בחוליקאת משמשת כ'סמן' המכריז על המשמעות שיש לאתר שבו ניצבת האנדרטה בהיסטוריה הלאומית.⁹⁰ אולם המדד להצלחת האנדרטה הוא באופן שבו היא משמשת כאלמנט פעיל בנוף שבאמצעותו מתבצעים מפגשים בין המורשת והזיכרון שהיא מייצגת ובין מגזרים שונים של הציבור הרחב.

מפגש פעיל כזה מתבצע במהלכו של טקס הנערך למרגלות האנדרטה. עבור ההורים השכולים וותיקי הגדוד שימש המקום כאתר שבו נערכו בשנים לבוא טקסי הזיכרון והמפגשים של וותיקי הגדוד. במרוצת הזמן התגבשה מסורת, ולפיה נערכים במקום טקסים בימי הזיכרון לחללי מערכות ישראל.⁹¹ עבור ההורים השכולים האנדרטה הייתה - לצד קברי החללים - לאתר טעון באנרגיה סמלית, שאליו עלו לרגל במסגרת טקסי אזכרה וכינוסים גדודיים. הערך המוסף שהיה לאנדרטה עבור וותיקי הגדוד וההורים השכולים נבע מכך שהקמתה הייתה פרי מאמץ משותף, ובכך הייתה האנדרטה לביטוי לאחדות הפעולה של ההורים השכולים וותיקי הגדוד.

אירוע טקסי מסוג אחר שהתקיים ליד האנדרטה בשנים הראשונות לאתר הקמתה היה טקס ההשבעה לסירוני חטיבת גבעתי. עבור החטיבה היה המקום מתאים במיוחד לעריכת טקסי השבעה, מכיוון שבכך נוצר קשר מידי בין האירוע התגיגי ובין מורשת הגבורה של החטיבה, כשהנחלת המורשת היא חלק בלתי נפרד מהאירוע הטקסי. במקרה זה 'המורשת' שלה נשבעים הסירונים אמונים מקבלת ביטוי פיסי במרחב הטקסי, ובאופן מיוחד באמצעות שמות הנופלים המגדירים את ההיבט האנושי של מורשת ההקרבה ההרואית. טקס ההשבעה של סירוני החטיבה נערך למרגלות האנדרטה בנובמבר 1954.⁹² טקס ההשבעה של סירוני החטיבה ב-1956 נערך אמנם בריחוק מהאנדרטה - הרחבה שלפני האנדרטה עצמה הייתה צרה

90. על תפקידם ותפקודם של 'סימנים' כאלה ראה: D. MacCannel, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York 1989 (1976).

91. מסורת זו לא התגבשה מיד. לאחר יום הזיכרון תשי"ד הופיע בעיתון הבקר מאמר קצר בכותרת 'האנדרטה המיומנת', בו נמסר על 'אנדרסת הגיבורים המיומנת אשר לא נפקדה ביום פקוד העם את זכר קדושו ביום העצמאות ... בני נוער לא פקדו אותה ולא העלו את דמויותיהם של בני גדוד "שועלי שמשון" המהוללים; ורי פרחים ענודי פסי שחור לא הונחו למרגלותיה', הבקר, 7 במאי 1954. כל עוד לא התגבשה המסורת שלפיה בתי ספר מהסביבה דואגים להניח זרים ביום הזיכרון, הרי ש'הפעלת' האנדרטה ביום הזיכרון הייתה תלויה ב'עלייה לרגל' של ההורים ושל וותיקי הגדוד למקום.

מלהכיל את הנאספים - אך האנדרטה והמורשת שהיא מייצגת היו חלק בלתי נפרד של תפאורת הטקס.⁹²

טקסים מתאפיינים באינטנסיביות הרבה שלהם, אך קיומם דורש ארגון מראש, והם אינם עניין של יום-יום. האנדרטה 'מופעלת' גם במהלך מפגשים ספונטניים, לא מתוכננים, המתבצעים בינה ובין הקהל הרחב. למעשה, ככל שמספר האינטראקציות המקריות עם האנדרטה רב יותר, כך האנדרטה 'פעילה' יותר כאלמנט של זיכרון. האנדרטה הממוקמת, למשל, בכיכר עירונית זוכה לחשיפה מתמדת, וגם אם האינטראקציה עמה נעשית ברוב המכריע של המקרים באופן בלתי מודע, הרי מספרן הרב של אינטראקציות אלה מביא לשילובה של האנדרטה במרקם החברתי-עירוני ולחדירת הזיכרון שעמו היא מזוהה לרבים היום-יומיים של חיי תושבי העיר.

האנדרטה בחוליקאת לא נבנתה בכיכר עירונית, אלא לצד כביש, בנוף הפתוח. כזכור, מחויבות מקימה אל האנדרטה להיסטוריה של הפעילות המבצעית של הגדוד הביאה אותם להחלטה, כי יש לבנותה בצד הכביש היורד לנגב, במקום שהתחוללו הקרבות האחרונים שבהם השתתף הגדוד. מיקום לצד כביש מבטיח מספר רב של אינטראקציות אקראיות בין אלה החולפים בנסיעה בכביש ובין האנדרטה שלצדו. לעתים המיקום ליד הכביש הוא חלק מהסיפור של האנדרטה, כאשר האינטראקציה עם האנדרטה המתבצעת במהלך הנסיעה אינה הליך טכני בלבד אלא גם חלק ממנגנון יצירת המשמעות של האנדרטה. כדוגמה ניתן להביא את שרידי המשוריינים הפזורים בצידי הדרך לירושלים. משוריינים אלה, שרידי השיירות שניסו לפרוץ את הדרך לירושלים, הם תזכורות להקרבה ההרואית שהייתה כרוכה בפריצת הדרך לירושלים. האינטראקציה בין הנוסעים בכביש בין שרידי המשוריינים, גם אם היא אקראית וחפוזת, מאשרת באופן הפשוט המידי ביותר את העובדה, שהדרך לירושלים אמנם פתוחה.⁹³ באופן דומה, האינטראקציה בין הנוסעים בכביש המוביל לנגב דרך חוליקאת ובין האנדרטה מאשרת את העובדה, כי קורבנם של הנופלים והמאמץ של הלוחמים לא היה לשווא, וכי הדרך לנגב אמנם נפתחה. כמו במקרה של המשוריינים, כל אינטראקציה עם האנדרטה, המתבצעת במהלך הנסיעה לנגב (האנדרטה הוקמה בצד הכביש המוביל דרומה), מאשרת את הטעם שהיה להקרבה ההרואית של אלה שהאנדרטה מוקדשת לזכרם. במקרה של האנדרטה בחוליקאת הייתה משמעות זו של האינטראקציה בין העוברים בכביש ובין האנדרטה לחלק בלתי נפרד של המסר האידיאלי של האנדרטה, וזאת באמצעות הכתובת שבחזית האנדרטה, המפצירה ביורד לנגב לזכור את אלה שבזכותם התאפשרה הירידה לנגב.

92. במחנה, 10, 25 בנובמבר 1954.

93. במחנה, 17, 4 בינואר 1956.

94. לעניין זה ראה: M. Azaryahu, 'From Remains to Relics: Authentic Monuments in the Israeli Landscape', *History & Memory*, 5, 2 (1993), pp. 93-97.

פיצוי לכך שהאנדרטה נדחקה לשולי מפת כבישי הארץ הייתה העובדה, שכבר בשלב מוקדם תפסה האנדרטה מקום חשוב במפת 'תיירות הזיכרון' הישראלית. אתרי קרבות מלחמת העצמאות, במיוחד אלה שבהם עוצמת המיתוס המקומי הייתה גדולה במיוחד, ושהיו בהם שרידים שנתנו ביטוי ויזואלי ולכן גם מוחשי לאירועי הגבורה, כמו נגבה, יד מרדכי או דגניה, היו לאתרי עליה לרגל. בין המבקרים היו אזרחים סתם, אך בעיקר היו אלה טיולים מאורגנים של כיתות בתי ספר ושל עולים חדשים, שבמסגרת הביקור באתר למדו פרק במורשת הגבורה הלאומית. עם הקמתה של האנדרטה בחוליקאת התעשר אזור פתחת-הנגב באתר גבורה נוסף. הקרבה הגיאוגרפית לנגבה וליד מרדכי הייתה בהבעת חיסרון ויתרון. החיסרון היה בעוץ בכך שעוצמתם המיוחדת של המיתוסים המקומיים עשתה את האתרים בנגבה וביד מרדכי ליעד מועדף לטיולים של פרטים ושל קבוצות. היתרון היה, שקיומם של שני האתרים עודד את 'תיירות הזיכרון' באזורי פתחת-הנגב, והאנדרטה בחוליקאת סיפקה אתר נוסף שבו ניתן היה לספר את סיפור הגבורה של המערכה בפולש המצרי. זמן קצר לאחר הקמתה שולבה גם האנדרטה בחוליקאת במפת 'תיירות הזיכרון'. כבר כחודשיים לאחר טקס הסרת הלוט ביקרה באנדרטה קבוצה של תושבים מהמעברות שבפרוודור ירושלים במסגרת טיול מאורגן. בדרכה מבאר-שבע ליד מרדכי התעכבה הקבוצה ליד האנדרטה בחוליקאת, ושם 'שמעו המסיירים מפי המורה בדרך [כך] דברי הסברה על אגדת הגבורה של חטיבה זו'.⁹⁵ בשלב מאוחר יותר פנתה ועדת ההנצחה של גדוד 54 למינהל ההסברה בבקשה שיכללו את האנדרטה במסגרת האתרים שאליהם נערכים סיורים: 'הא זה מן הראוי שבמסגרת הסיורים הנערכים לתיירים ולמבקרים באזור הדרומי של הארץ, ייקבע גם סיור וביקור ביד הזכרון'.⁹⁶ באנדרטה ביקרו גם תלמידי בתי ספר במסגרת טיוליהם. תלמידת כיתה ו' בבית ספר עממי בירושלים דיווחה על הביקור שערכה כיתתה באתר האנדרטה, והיא משחזרת את מיתוס הגבורה של המקום:

... ביום קיץ הם יצאו לטיול כשפנינו מועדות דרומה, לנגב ... הנה הגיע הרגע שלו צפינו בקצר רוח, נקודת החניה הראשונה. לפנינו נצבה אבן מזדקרת אל על ... זו מצבת 'חטיבת גבעתי' אשר בחוריה חרפו נפשם לפריצת המצור על ישובי הנגב. הם לחמו כאריות באויב כשנשקם דל. רצונם לשחרר את הארץ ולבנותה עודדם והמריצים.⁹⁷

מבחינתם של מקימי האנדרטה היה דו"ח זה עדות להצלחת האנדרטה שהקימו ולאופן שבו סיפרה למגזרים שונים של הציבור את סיפור הגבורה של הגדוד. העוקץ היה טמון בכך שהאנדרטה זוהתה שוב עם החטיבה, ולא עם הגדוד, טעות

95. מעריב, 9 בינואר 1953.

96. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי למינהל ההסברה, 24 ביוני 1958.

97. דינה קלטר, כיתה ו', 'בעקבות לוחמי הנגב', ניב-הדרום, עלון בית הספר 'בדרום', ירושלים, 17 ביוני 1958, עמ' 10.

שהשתרשה בפולקלור העממי וקשה היה לעקור אותה, גם בגלל העדר ציון מפורט על גוף האגדרטה בנוגע לזהות אלה שהאגדרטה מוקדשת להם: סמל הגדוד שנועד למלא תפקיד זה לא היה ידוע ברבים.⁹⁸

* * *

האגדרטה הבודדת היא נקודת ציון בטופוגרפיה של הזיכרון, אך בה בעת היא אלמנט של מכלול דינמי. ייחודה של האגדרטה בחוליקאת היה בראשוניותה בנוף הזיכרון הישראלי בכלל, ובמפעל ההנצחה של גבעתי בפרט. ב־1952 נחנכה מול ג'וליס אגדרטה לזכר 132 חללי גדוד 53 של גבעתי. אגדרטה זאת הייתה פשוטה ביחס: גוש אבן גדול ועליו לוח שיש עם הכתובת: 'לגיבורים שלא זכו'. רק ב־1988 הוצבו במקום לוחות שיש חדשים ועליהם חקוקים שמות הנופלים. האגדרטה לזכרם של חללי גדוד 52, שלהם יחד עם גדוד 54 על כיבוש משלטי חוליקאת, נחנכה רק ב־1971. אגדרטה זו נבנתה בקרבת מקום לאגדרטה של גדוד 54, ובכך סופר בנוף המקומי, אם כי במאוחר, גם סיפור ההקרבה ההרואית של גדוד 52. ב־1991 נחנך במצודת יואב אתר הזיכרון המרכזי של חטיבת גבעתי. אולם אגדרת גדוד 52, ואתר הזיכרון במצודת יואב לא הצטמצמו להנצחת מסכת ההקרבה ההרואית של היחידות במלחמת העצמאות. האגדרטה בחוליקאת, לעומת זאת, שנבנתה זמן קצר לאחר האירועים שהיא מוקדשת להם, מזוהה באופן ישיר עם סיפור גדוד 54 במלחמת העצמאות ועם התקופה ההרואית, שהזמן החולף אך הדגיש את האיכויות המיתיות שלהם. הראשוניות של אגדרת גדוד 54 של גבעתי בחוליקאת והזיהוי הישיר שלה עם התקופה שהיא מנציחה מקנים לאגדרטה זו מקום מיוחד בנוף הזיכרון הישראלי ומאפשרים את המשך תפקודה כאלמנט פעיל במפת מורשת הגבורה של המאבק לכינון הריבונות הישראלית.⁹⁹

98. טעות זו נוצרה כבר בשלב מוקדם בביוגרפיה של האגדרטה, והדבר עורר את רוגזם של מקימי האגדרטה. במכתב ששלחה הועדה להנצחת חללי גדוד 54 לממונה על מינהל ההסברה ב־27 באוקטובר 1954 התבקש המכתב, כי יושם לב לכך שההסברים יהיו מדויקים. בתשובה (מכתב ד"ר תשר, הממונה על מינהל ההסברה, לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 19 בנובמבר 1954) נמסר כי 'ניתנה הוראה למדריכי הסיורים לדייק בהסברותיהם בדבר מצבת הזיכרון לחללי גדוד 54 גבעתי'.

99. כביטוי לכך ניתן לציין את 'תיירות המורשת', הכוללת, בין השאר, צעדות הנערכות באזורי הקרבות, שבמהלכן נחווים הנוף וההיסטוריה בצורה בלתי אמצעית. דוגמה לצעדה שמסלולה כלל את האגדרטה בחוליקאת הייתה זו שנערכה באפריל 1969 בנתיב הקרבות של 'לוחמי שמשון' במלחמת העצמאות. הצעדה החלה בגבעה 69 שליד ג'נינים והסתיימה באגדרטה שבחוליקאת. ראה: דבר, 21 באפריל 1969.